

CRNOGORSKI VOJNI SANITET

Srđa Martinović

For the Montenegrin soldiers, Montenegrin women were the main and only sanitary force. A certain kind of improvised sanitary service was also provided by folk medics and healers. Only in 1875, after the outbreak of the Hercegovina Uprising, strong impetus was given to the enhancement of the sanitary service in Montenegro. The same year, the first hospital was opened, the Red Cross Society was established and representatives of foreign missions were coming and for the first time provided an organised and professional help to the Montenegrin army on the battlefield; in 1896 the first military doctor was appointed in the Standing Army. We may say that the military sanitary forces in their full capacities started to exist since the adoption of the military regulations in 1903 and 1910, as well as the start of the training of the auxiliary sanitary staff in 1906.

„Doktore! Skup je život u ove naše strane. Sin si Crne Gore. Njihovim bolesničkim posteljama ti i tvoji drugovi pristupajte sa ubjeđenjem da domovini spasavate vojnika u svakojem bolniku, kojem svojom naukom i vještinom uspijete život sačuvati.“

Kralj Nikola, 1912.

U neprestanim ratovima koje je Crna Gora vodila za održanje slobode Crnogorac je sve vrijeme bio ratnik, a Crnogorka sav njegov sanitet i komora.

Tradicionalno organizovana, po teritorijalno-plemenskom principu, crnogorska vojska snabdijevanje svojim jedinicama u ratnim okolnostima vršila je na tradicionalan način. Sve do drugog dijela vladavine knjaza Nikole nije bilo stalne sanitetske službe koja bi se starala o ranjenim i bolesnim na frontu. Cjelokupna sanitetska služba crnogorske vojske oslanjala se na narodne ljekare – ranare, travare i melemare, ali i crnogorske žene koje su svojim očevima, muževima, braći i drugim bliskim krvnim srođnicima, na prvim borbenim linijama, donosile tain, municiju i druge potrebne stvari, ali i previjale rane i izvlačile ranjenike. Crnogorke su bile vjekovima jedina komora i sanitet crnogorske vojske koje je ljubav i ukorijenjena tradicija vukla da budu sa svojim bližnjim u najtežim trenucima u prvim linijama. Kako bi opremile svoje ukućane koji se bore na frontu potrebnom opremom, prelazile su na stotine kilometara, često su se kretale u manjim grupama, obično iz istog sela ili plemena. Tain, municiju i druge potrebne stvari nosile su iz svog doma, a manjim dijelom iz državnih ustanova i skladišta, na leđima ili tovarnim konjima. Prisutnost crnogorske žene na frontu kao logistike svome mužu duboko je bio ukorijenjen običaj i navika, koji se i pored brojnih naredaba knjaza Nikole da to spriječi, zadržao sve dok je trajala crnogorska vojska.¹ Crnogorske žene, noseći potrebnu opremu crnogorskome vojniku, stizale su do Grahova, Vučjeg Dola, Ostroga, Skadra, Lovćena i Mojkovca. Nijesu bili rijetki slučajevi da su se prilikom puta sukobljavale sa vojnicima neprijateljskih snaga u odbrani svoje komore. Jedan takav slučaj

¹ Kralj Nikola je bio izdao naredbu kojom se zabranjuje ženama pristup frontu. Međutim, prilikom zauzeća Dečića, Crnogorke nije mogla da spriječi ni jedna naredba već su pohitale u pomoć svojim muškarcima. Kad je kralj nakon ovih borbi otišao prema Kakarickoj gori da obiđe ranjenike, naišao je na Crnogorke koje nose ranjenike. Kad je vidio ovu scenu kralj se duboko potresao i zaplakao. Od tada je dozvolio Crnogorkama da mogu pratiti svoje muškarce na bojištu.

dogodio se u jednog bici na Kastratskim visovima prilikom Skadarske operacije 1912. godine kada je grupa od 50 crnogorskih žena, koje su čuvale i previjale ranjenike na frontu, zgrabile puške ranjenika i jurnule na turske vojnike koji su naišli na njih. Tom prilikom su ranjene dvije djevojke.² Česti su bili slučajevi da su crnogorske žene izvlačile svoje ranjene sa prvih borbenih linija, prilikom čega su i same ranjavane, a brojni su primjeri i da su stradale. Ostao je zapisan njihov podvig da su iz borbe na Dečiću izvukle sve ranjenike i prenijele ih u Podgoricu što je imalo pozitivan efekat u nedostatku potrebnog sanitetskog ljudstva i transporta, jer bi ovo zahtijevalo značajan angažman zdravih boraca.

Crnogorska narodna vojska, u svojoj konstantnoj borbi za slobodu i državu oslanjala se na sanitetsku podršku crnogorskih žena, narodnih vidara i travara koji su us pomoć ljekaruša liječili ranjene i bolesne. Ljekaruše su zapravo predstavljale skup recepata za liječenje pojedinih rana i bolesti. Za vrijeme Petra II nije postojalo stalnih ljekara u prijestonom Cetinju, već je crnogorski gospodar prilikom bolesti pozivao ljekare iz Kotora da ga pregledaju i liječe. Prve stručne ljekare, strance, angažuje knjaz Danilo – francuski vojni ljekar Luj Pol Tedeski (1858–1860) po činu major je bio prvi dvorski ljekar i njegov lični sekretar. U naredne tri decenije još četiri francuska ljekara su se smjenjivala na ovoj dužnosti (sanitetski major II klase Žak Tusen Pankraci 1861–1865, sanitetski major I klase Alfred Bulonj 1867–1868, sanitetski major II klase Gustav Frilej 1868–1873, od kojih je posljednji bio sanitetski major I klase Žan Batist Fevrije koji je 1880. godine napuštio Crnu Goru). Ovi ljekari stručnu pomoć su ukazivali knjazu i njegovoj porodici kao i knjaževim saradnicima i njihovim porodicama. Interesantno je da je dr Pankraci liječio crnogorske vojnike na

² Šoć, Filip, *Narodna i naučna medicina u Crnoj Gori do 1916. godine*, str. 327.

frontu tokom Crnogorsko-turskog rata 1861-62. godine. U ratovima koje je knjaz Danilo vodio protiv osmanske vojske nije bilo organizovanog vojnog saniteta osim Crnogorki koje su izvlačile ranjene i povrijeđene i vodile brigu o njima, i narodnih „ljekara“ koji su svojim umijećem vidali rane, sanirali iščašenja, prelome i druge povrede.

Sličnu praksu angažovanja stranih ljekara nastavio je i knjaz Nikola, tako se 1869. godine kao državni činovnici nalaze cetinjski ljekar dr Đustinijani Jovan i danilovgradski ljekar dr Arslanije Jovan, a tih godina u Crnoj Gori angažovani su dr Kosta Janča, dr N. Papadopolo, dr Vajzer, dr Kajamaci, dr Sakapros.³

Osnivanje prve bolnice i Crnogorskog Crvenog krsta

Snažan podstrek razvoju sanitetske službe u Crnoj Gori dogodio se 1871. godine kada je knjaz Nikola odlučio da se unovče mnogobrojni darovi koji su prispjeli povodom rođenja prijestolonasljednika Danila i izgradi bolnica na Cetinju. Mjesto i plan gradnje bolnice odredio je dr Frilej, tadašnji dvorski ljekar. Radovi su otpočeti sredinom aprila 1872. godine, a završeni krajem maja 1873. godine. Kako i dalje nije bilo uslova za početak rada bolnice, zgrada je privremeno bila namijenjena za smještaj i obradu ratnog materijala. Međutim, izbijanje Hercegovačkog ustanka, 27. juna 1875. godine, izazvao je ranjene ustanike i njihove porodice da traže utočište u Crnoj Gori iz koje se praktično rukovodilo ustankom. Prve hercegovačke izbjeglice primljene su u Herceg Novi ali je ubrzo sa Cetinja naređeno da se ranjenici odmah evakušu na Cetinje. Već 3. avgusta 1875. godine na Cetinju je osnovan Odbor za pomoć hercegovačkim borcima i njihovim izbjeglim porodicama (Odbor za stradajuće Hercegovce). Na njegovom čelu nalazio se mitropolit Ilarion

³ Isto, str. 138–144.

Roganović, dok su članovi bili: vojvoda Mašo Vrbica, Špiro Kovačević, proto Stevo Kapa, Ljubomir Nenadović, Simo Popović i Božo Novaković. Odbor je bio veoma agilan i sprovodio je opsežne aktivnosti na organizovanju pomoći za ogroman broj lica. Organizovao je po hitnom postupku i tri manje prihvatne bolnice prema Hercegovini i to na Grahovu, u Šavniku i Župi Nikšićkoj ali i Andrijevići i Drobnjaku.⁴ Prema podacima ovog Odbora do septembra 1875. godine je preko Crne Gore prešlo 25.000 lica iz Hercegovine.⁵ Na njegovu inicijativu, u zemlji i inostranstvu, organizovani su razni odbori, a među prvima su, 28. avgusta 1875. godine, Međunarodni komitet za pomoć hercegovačkim ustanicima, zatim 3. septembra, odbor u Rimu itd. Najangažovanije aktivnosti sprovedene su u Rusiji, u kojoj je organizovana široka akcija Crvenog krsta za pomoć ustanicima. Upućivana je pomoć u novcu i opremi, a formirane su i sanitetske ekipe sa stručnim licima, bolnicama i ambulanta-ma koje su u fazama pristizale u Crnu Goru.

Ubrzo je Odbor proširen novim članovima: arhimandritom Visarionom Ljubišom, Gavrom Vukovićem, sekretarom Senata, i Nikom Stankovim Martinovićem, cetinjskim kapetanom.⁶ Shvatajući situaciju, Odbor za stradajuće Hercegovce izrazio je želju da prihvati Ženevsku konvenciju i formira Crveni krst. Tekst Ženevske konvencije upućen je u Crnu Goru odmah po izbijanju ustanka, a knjaz Nikola je sproveo ubrzani postupak za njegovu ratifikaciju. Senat je 17. (29) novembra ratifikovao konvenciju i ovaj datum se uzima kao dan osnivanja Društva Crnogorskog Crvenog krsta. Nakon ratifikacije konvencije o ranjenicima, Stanko Radonjić, kao šef Knjaževske kancelarije,

⁴ Dragičević Risto, Odbor za stradajuće Hercegovce i Društvo Crvenoh krsta (1875–1876), *Crveni krst Crne Gore 1875–1975*, str. 12.

⁵ Martinović, Dušan, Upravnici bolnice Danilo I do 1944. godine, *Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta*, str. 25.

⁶ *Glas Crnogorca* od 8. novembra 1875. godine.

uputio je jedan primjerak u sjedište Međunarodnog komiteta Crvenog krsta u Ženevi. Nakon ovog, 28. decembra 1875. godine, upućena je delegacija iz Ženeve u sastavu: Alojz Humbert, dr Ferier i Kral Gec kako bi pomogla u organizaciji, smještaju i liječenju ranjenika. Delegacija je stigla na Cetinje 19. januara 1876. godine, da bi već 21. januara u njenom prisustvu bila održana osnivačka skupština Društva Crvenog krsta koje je 17. novembra 1875. godine prihvatilo kao dan njegovog osnivanja (prvi Crveni krst na Balkanu). Pokrovitelj Crnogorskog Crvenog krsta je bila knjaginja Milena, predsjednik je bio Visarion Ljubiša, sekretar Špiro Kovačević, Gavro Vuković, Valerije Tomić, Ilija Beara i dva Iličkovića. Kako bi se narod upoznao sa njegovim značajem štampana su pravila i objašnjena, dok je Gavro Vuković sa francuskog preveo brošuru „Što je Crveni krst“ autora Avgusta Moanijera, predsjednika Međunarodnog komiteta za ranjenike. Šef delegacije međunarodnog Crvenog krsta Humbert je ostao na Cetinju, a dr Ferier i apotekar Gec su otišli na ispomoć bolnici u Župi Nikšićkoj. Tu su proveli dva mjeseca u liječenju oko 300 bolesnika, da bi u martu 1876. godine napuštili Crnu Goru.⁷

U Crnu Goru je prva došla georgijevska opština Društva ruskog Crvenog krsta, 30 decembra 1875. godine kako bi pomogla u zbrinjavanju ranjenih i bolesnih. Na čelu ove misije nalazio se knjaz Petar Aleksijević Vasiljčikov, starija medicinska sestra Jelisaveta Petrovna Karceva, Nikolaj Bobrovski, hirurg Nikolaj Vasiljevič Skifosovski (Moskovski institut za urgentnu pomoć nosi njegovo ime), Nikolaj Nikolajevič Tregubov, deset medicinskih sestara i veći broj drugog pomoćnog osoblja. Ruski Crveni krst donio je sa sobom značajne količine sanitetskog materijala i medicinskih instrumenata. Misiji Crvenog krsta priključila se i sanitetska ekipa koju su sačinjavali doktori med-

⁷ Martinović, Dušan, Upravnici bolnice Danilo I do 1944. godine, *Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta*, str. 147.

icine: Nikolaj Petrovič Bogojavljenki, Vladimir Jasonovič Alševski (hirurg) i Jurij Mikolajevič Kovaljevski, apotekar Nikolaj Karlovič Ginter i nekoliko medicinskih sestara.⁸ U tom periodu u Crnu Goru stiže nekoliko ljekara i apotekara, rodoljublja - Daluka Binak i dr Vladimir Tomić, koji su ujedno bili i prvi ljekari bolnice „Danilo I“.⁹ Misija ruskog Crvenog krsta uz pomoć crnogorskih vlasti i Crnogorskog Crvenog krsta osposobila je bolnicu „Danilo I“ sa 50 kreveta za prijem i liječenje ranjenika. Dolaskom ruske misije na Cetinju i u Crnoj Gori osnivaju se razne ratne bolnice.¹⁰ Bolnica „Danilo I“, glavna i centralna bolnica na Cetinju koja je imala svoju apoteku, prve ranjenike i bolesnike počela je da prima u oktobru 1875. godine. Njen prvi upravnik i ljekar je bio dr Valerije Tomić¹¹ iz Pušćića na Braču, doborvoljac u Hercegovačkom ustanku, a pomoćnik, Ruskinja Evdokija Plastunova. Ruska misija je u januaru 1876. godine preuzela bolnicu i najpohvalnije se izrazila o redu i čistoći koja postoji u ovoj bolnici.¹² Broj ranjenika i bolesnika se stalno povećavao tako da je za njihove potrebe prvo osposobljena Biljarda, a kako je i to bilo nedovoljno, cetinjskim poljem podignuto je nekoliko šatora za njihov prijem. Tih mjeseci čitavo Cetinje je bilo velika bolnica, a dr Petar Mljanić zapisao je „kad je mala prijestonica Crne Gore imala čudnovat izgled. Bilo je u njoj više ranjenih i bonih negoli zdravih...“.

⁸ Dubravić N., *Crna Gora i humanitarno pravo*, Bolnica Danilo I – Spomenica 1873–1973, str. 61.

⁹ Vukotić, Ilija, Stogodišnjica bolnice Danilo I, *Bolnica Danilo I – Spomenica 1873–1973*, Obod, Cetinje, 1873.

¹⁰ Isto, str. 10.

¹¹ Nakon njega upravnici bolnice Danilo I su bili: Jovo Dreč, Janko Teodorides, Milan Jovanović-Batut, Petar Mljanić, Đorđe-Đoko Petković, Božidar Perazić, Stanko Matanović, Neško Radović i Stevo Ognjenović.

¹² Kusovac, Vasilije, 125 godina bolnice Danilo I, *Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta*, Cetinje, 1998, str. 15.

Sanitetska služba u Veljem ratu 1876–1878. godine

Organizovana pomoć ranjenicima i žrtvama borbi od strane stručnih lica – ljekara začeta je u Crnoj Gori početkom 1876. godine kada se i može uslovno govoriti o vojnom sanitetu kojeg su sačinjavali ljekari izvanjci i članovi ljekarske misije iz Rusije. Nakon što je opremila bolnicu na Cetinju, misija ruskog Crvenog krsta preuzela je u svoju nadležnost bolnicu u Župi Nikšićkoj, a kasnije i bolnicu na Grahovu koju su vodila dva ruska ljekara, dr Žukin i dr Polisadov koji je preminuo u junu 1876. godine od tifusa.¹³ Iste godine u junu 1876. godine počeo je Crnogorsko-turski rat koji je trajao sve do 1878. godine. Knjaz Vasiljičkov se 1876. godine morao vratiti u Rusiju, a mjesto šefa Misije zauzeo je general Stefan Teodorov Panjutin, čiji su pomoćnici bili hirurđ Evgenije Vasiljevič Pavlov i dr Stefan Kokalen. Adaptiranu bolnicu u Biljardi kapaciteta 120 kreveta¹⁴ vodili su ruski ljekari: dr Evgenije Pavlov, dr P.A. Anojev, dr Afanasijev, dr Jakovljevič, dr Glob, dr Fedorovič, dr Unterberger, dr Koslomejec, dr Jasikov, dr Turbin i dr Bogojavljenki sa grupom medicinskih radnika i drugog pomoćnog osoblja.¹⁵ Kako su i ovi kapaciteti bili nedovoljni, napravljena je impovizovana bolnica na Njegušima koju su vodili dr Lavrentije Pavlovič Kurkovski i dr Stenkijevič sa ekipom medicinskih sestara iz Orličke gubernije. Ova ekipa ruskih ljekara napuštala je Crnu Goru u septembru 1876. godine, a zamijenila je druga ekipa iz opštine Krasnovozdviženske. Na njenom čelu nalazio se Nikolaj Ivanovič Toropov, a tu su bili i dr Ivan Ščatinj i 15 medicinskih ljekara. Ove dvije ekipe uputilo je petrogradsko društvo Crvenog krsta, dok je moskovsko društ-

¹³ Šoć, Filip, n.d, str. 148–149.

¹⁴ Kasnije je ovaj broj narastao na 300 kreveta (prim. autor).

¹⁵ Šoć, Filip, n.d, str. 150.

vo Crvenog krsta uputilo ekipu koju su sačinjavali ljekari: Uškovski, Zaljec, Petrovič, Klovdijev, Mižilov i Ivanov. Moskovska ekipa vodila je novoformiranu bolnicu u Danilovgradu kapaciteta 50 kreveta.¹⁶

General Panjutin se morao vratiti u avgustu 1876. godine, a na čelo ruske pomoći došao je Tregubov, a nakon njega Pavel Aleksandrovič Buha u čijoj ekipi su bili ljekari: Pavel, Kurkovski, Lebedjev, Maksimov, Soluha, Unterberger i 11 pomoćnika, kvalifikovanih zdravstvenih radnika. Kada je Rusija 1877. godine ušla u rat sa Osmanskim carstvom povećala se stručna pomoć u Crnoj Gori. Tako je u aprilu 1877. godine iz Pokrovske opštine na Cetinje stigla nova ekipa ruskog Crvenog krsta u sastavu: dr Mihailov, dr Aleksijevič Lebedev, hirurzi N. A. Krugljeviski i V.A. Studitski sa 15 medicinskih sestara, koja je preuzela stručni rad u bolnici „Danilo I“. Na mjestu šefa ruske ekipe, ljekara Buhu zamijenio je general Petar Aleksijevič Rihter. Crnogorska vojska vodila je opsežne operacije van svoje teritorije ali i na čitavoj svojoj teritoriji od sjevernog dijela, Nikšića, do Primorja. Nedovoljni kapaciteti i ogroman broj ranjenika uticao je da se pored postojećih improvizovanih bolnica formiraju i bolnice u Ostrogu, Danilovgradu, na Bioču, a za primorski sektor u Sutormanu, Sotonićima i Šušnju kod Bara. U svakoj od ovih bolnica je bio angažovan po jedan ili dva ruska ljekara.¹⁷ U cilju bolje pomoći ranjenima i bolesnim na frontu general Rihter formirao je posebnu sanitetsku ekipu – pokretnu bolnicu („leteći tim“) koji je stručno vodio doktor N. V. Ščerbakov, a operativno Jovo Dreč. Glavni zadatak je bio da sakuplja i izvlači ranjenike na frontu, pruža prvu pomoć i upućuje ih u bolnice. Ova ekipa djelovala je pri Sjevernoj crnogorskoj vojsci koja je vodila operacije u Hercegovini. Po zauzimanju Nikšića, 27. avgusta 1877. godine, zgrada turske

¹⁶ Isto.

¹⁷ Isto, str. 151.

bolnice korišćena je za liječenje ranjenika. Zauzećem Bara, 31. decembra 1877. godine, otvorena je bolnica u kojoj je, pored crnogorskih, liječeno i 200 osmanskih vojnika. Po zaključenju Sanstefanskog mira, 19. februara 1878. godine, ruska sanitetska ekipa je otišla, ostavljajući iza sebe čitav sanitetski materijal i opremu. Đakon Filip Radičević koji je bio pridodat ruskoj sanitetskoj misiji kao tumač i sekretar napisao je pohvalnu brošuru *Rad ruskog Crvenog krsta u Crnoj Gori* koja je štampana 1879. godine. Bez njihove pomoći crnogorska vojska u Veljem ratu bila bi gotovo bez saniteta. Zahvaljujući njima organizovane su bolnice, previjališta i punktovi u kojima je pružana neophodna pomoć ranjenima i bolesnima. U ovom periodu upućena je i značajna finansijska pomoć iz nekoliko desetina zemalja i teritorija, među kojima najviše iz Rusije 343.990,16 perpera, zatim Bosne i Hercegovine 270.847,37, SAD 240.998,80, Češke 160.580,09 itd.¹⁸

Pored navedenih ljekara u ratnom periodu nalazio se i dr Milan Jovanović-Bombajski koji je prije službe dvorskog ljekara od 1877. godine, na početku hercegovačkog ustanka organizovao specijalnu ambulantu za prijem i liječenje ranjenika. U toku Veljeg rata u Crnoj Gori boravio je dr Džon Ferli, član Britanskog nacionalnog društva, kako bi ispitaio mogućnost njihovog angažovanja u zbrinjavanju ranjenika. Kako se lično na bojištu uvjerio da ruske sanitetske ekipe obavljaju kvalitetno posao, dao je izvjesnu sumu novca Crnogorskom Crvenom krstu, a organizovao je i pomoć u nekim stvarima – garderobi, sanitetskom materijalu i lijekovima, od čega najviše kinina i nešto hirurških instrumenata.

U ovom ratu pored narodnih vidara, travara i Crnogorki, stručnu ljekarsku brigu o crnogorskoj vojci na borbenim linijama vodile su ruske ljekarske misije koje su se smjenjivale u toku

¹⁸ Živković, Dragoje, Društvo crnogorskog Crvenog krsta 1875-1920, *Crveni krst Crne Gore 1875-1975*, str. 73-74.

ratnih godina. U ovom ratu Crnogorci su po prvi put imali ljekarske timove koji su im direktno na frontu ukazivali potrebnu pomoć, zbrinjavali i izvlačili ranjene i bolesne.

Tokom rata u Crnoj Gori postojalo je 5–6 bolnica. Sanitetska služba u okviru vojske nije postojala, o čemu svjedoči tekst dr Petra Miljanića „Od ustanka u Nevesinju pa do zaključenja mira u Svetom Stefanu, dakle u toku tri godine neprijateljstava, koja su bila prekidana kratkim proplancima primirja, broj ranjenih je dostigao 8.000, a broj bolesnih 12.000 i svi su pali na ramena dobrovoljnoj pomoći jer odjelnog vojnog saniteta nije ni bilo.“¹⁹ Za organizovanje sanitetske službe nije bilo dovoljno sredstava pa je njena organizacija od navedenih elemenata bila više improvizacija. Pješadijska četa imala je po dva nosioca ranjenika koji su na lijevom rukavu nosili oznaku Crvenog krsta. Oni su, pored praktičnih nosila, bili snabdjeveni zavojnim materijalom i malom apotekom.

Organizacija saniteta u miru

Završetak rata nije značio kraj potrebi sanitetskog angažmana. Rat je ostavio za sobom veliki broj ratnih i civilnih ranjenika, invalida i bolesnika koje je dalje trebalo zbrinjavati. Ruske sanitetske ekipe napuštale su Crnu Goru u martu 1878. godine, kada su u Crnoj Gori ostala samo tri ljekara – ratna zarobljenika: dr Janko Teodorides, Atanas Salambros i Dimitrije Makrides i dva nesvršena studenta medicine Jovo Dreč i Jovo Mišinić. Dr Teodorides ostao je na službi u bolnici „Danilo I“, dr Salambros u Podgorici i dr Makrides za ljekara u Nikšiću, Mišinić za ljekara u Baru, dok se Dreč posvetio organizaciji apotekarske službe.

Bez obzira na razvoj sanitetske službe u Crnoj Gori koja je najveće domete dostigla za vrijeme knjaza, a kasnije kralja

¹⁹ Šoć, Filip, n.d, str. 150.

Nikole, nije se odustajalo od narodnih ljekara, ranara, vidara i travara koji su i dalje bili prisutni u liječenju rana. Među najpoznatijim travarima su bili: Jovan Borišin Šćepanović iz sela Smail-agića Polja, Ivo Lazov Martinović iz Bajica, Kosta Pejović i Blagota Popović iz Njeguša, Simo Popov i Jovan Šunjav Bulajić iz Vilusa, Božo Varezić, Rade Đorđić i Boško Radoičić iz Pive, Blažija Markov Surčević i Jovan Gavrilov Savićević iz Bjelopavlića, Jovan Okučin Kujačić i Vojin Kikov Vujadinović iz Skočigore, Petar Poleksić iz Drobunjaka, Jovo Belov Gažević iz Sotonića, Vuko Budžov Arambašić iz Bara i Jovan Popov Koprivica iz Banjana.²⁰

U periodu neposredno nakon Veljeg rata kada su se povukle ekipe Crvenog krsta, ljekarske usluge obavljali su dr Janko Teodorides, Grk zarobljen na Vučjem dolu, Jovo Mišić i Jovo Dreč koji je osnovao prvu apoteku 1878. godine i bio njen upravnik do 1902. godine. Naslijedio ga je dr Uroš Marić do 1913. godine, a potom Krsto Matanović. U apoteci su radili i mr farmacije Arsenije Martinović i Vlado Vuković, asistent farmacije. Dolaskom Milana Jovanovića-Batuta, ljekara iz Sombora, na mjesto upravnika bolnice „Danilo I“ i šefa crnogorskog saniteta započinje period modernog saniteta i njegove organizacije. Nakon kratkog ali uspješnog djelovanja 1884. godine naslijedio ga je Petar Miljanić,²¹ ljekar i pravnik koji je udario profesionalne i pravne temelje crnogorskom sanitetu. Na mjestu načelnika Sanitetskog odjeljenja ostao je do smrti 1897. godine, kada ga je zamijenio bečki diplomac Božidar Perazić (1897–1912), a potom Stevo Ognjenović (1912–1916). Ovi crnogorski ljekari ostavili su dubok trag u crnogorskoj medicini. Neki od

²⁰ Šoć, Filip, n. d, str. 25.

²¹ Dr Petar Miljanić je u ime Crnogorskog Crvenog krsta učestvovao i podnosio referante i imao izlaganja na više međunarodnih konferencija kao npr. Četvrta međunarodna konferencija Crvenog krsta u Karlsruheu 1887. i Peta međunarodna konferencija u Rimu 1892. godine.

najvažnijih događaju su: izrada „Zbornika pravila, propisa i naredbaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore“ 1891. godine od strane dr Miljanića. Početkom 20. vijeka postavljeni su temelji Dječijoj bolnici, rentgen aparat je nabavljen 1913. godine, zatim sprava za gimnastiku ruku i nogu, a iste godine njemački hirurg Fridrih Brining, koji je u balkanskom ratu došao u pomoć Crnoj Gori, u bolnici „Danilo I“ uradio je plastičnu operaciju.²² U decembru 1913. godine sagrađena je posebna baraka za smještaj bolesnika od lepre koja je bila smještena u zgradi duševne bolnice na Bralenovici kod Danilovgrada. Prvi mikroskop u Crnu Goru donio je dr Niko Šakov Martinović koji je koristio tokom školovanja u Italiji itd.

Organizacija vojske, nabavka pješadijskog i artiljerijskog oružja i osiguravanje finansija za ove nabavke nalazili su se u vrhu prioriteta crnogorske vojske. Vojni sanitet, njegova organizacija bili su posljednje o čemu se vodilo računa u crnogorskoj vojsci, ne zbog niskog nivoa svjesnosti za potrebom osiguravanja sanitetske službe i pomoći za potrebe crnogorske vojske, već zbog oskudnosti materijalnih sredstava. Loši materijalni uslovi, nedostatak ljekarskog i drugog sanitetskog osoblja, kao i medicinskih sredstava, opreme, instrumenata i medikamenata, kao i neadekvatan tretman saniteta u crnogorskoj vojsci imali su za posljedicu da zdravlje i higijena crnogorskog vojnika nijesu bili na zavidnom novou. Tako je prema izvještaju apotekara Jova Dreča iz 11. jula 1880. godine, crnogorska vojska prilikom logorovanja u Zeti bila izložena raznim bolestima, prije svega groznici. U izvještaju se navodi da je oboljelo oko 300, dok je bilo i nekoliko smrtnih slučajeva, a Dreč je uzroke vidio u barovitom terenu, visokim temperaturama iznad 38, suši i lošoj ishrani.²³ Kao odgovor na ovakvo stanje, apotekar Jovo Dreč predložio je:

²² Kusovac, Vasilije, n. d, str. 17.

²³ Babić, Branko, Osnivanje vojnog saniteta u Crnoj Gori, *Spomenica bolnice „Danilo I“ 1873–1973*, str. 161.

kinin, mrsnu hranu uz čašu rakije, premještanje vojnika na drugu poziciju i dobavljanje logorskog ljekara.²⁴

Upravni odbor Crnogorskog Crvenog krsta 1886. godine je rekonstruisan, a sačinjavali su ga: mitropolit Mitrofan Ban (predsjednik), Filip Petrović (potpredsjednik), dr Petar Miljanić (sekretar), Marko Dragović, Jovan Piper i Jovo Dreč.

Narodni ljekari – prvi vojni ljekari

Neku vrstu vojnosanitetske službe u crnogorskoj vojsci obavljali su narodni vidari-ranari iz bratstva Iličković iz Crmnice koji su imali veliki ugled u narodu. Iličkovići su narodnu medicinu i vještinu prenosili generacijama na svoje potomke i uvijek ih je desetak služilo Crnoj Gori. Njihova vještina bila je poznata i van granica Crne Gore, a interesantno je da su dva njena člana ušlu u sastav prvog Odbora Crnogorskog Crvenog krsta. Najpoznatiji među njima su Mićo Iličković i njegovi sinovi: Bogdan, Labud, Niko i Tomo, zatim sinovi popa Boška Iličkovića: Ivo, Niko i Pero, potom sinovi Petra Iličkovića: Mitar, Tomo i Đuro i posljednji, Jole Tomov Iličković. Mićo Iličković vidao je rane i spasio Mašana Savova Petrovića koji je bio ranjen 1852. godine prilikom zauzimanja Žabljaka, a nakon atentata na knjaza Danila, 1. avgusta 1860. godine, upućen je bio u Kotor da vida knjaza iako se u njegovoj pratnji nalazio francuski ljekar dr Tedeski. Njima pripada posebno mjesto u liječenju narodne vojske jer ih je Ministarstvo vojno tretiralo kao „domaće vojeno ljekarsko osoblje“²⁵, a crnogorski Senat im je još 1880. godine dodijelo zvanje „narodnih ljekara“. Često su bili upućivani od zvaničnih državnih organa da obavljaju različite zadatke utvrđivanja uzroka smrti i slično. Iličkovići su prije osnivanja Stajaće vojske bili raspoređeni po jedan u svakoj bri-

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

gadi uključujući i topništvo. Kao neka vrsta vojnih ljekara raspoređen je bio po jedan Iličković u svaku brigadu i to: Bogdan Mićov u Katunsku brigadu, Tomo Mićov u Riječko-ljekšansku, Labud Mićov u Crmničko-primorsku, Ivo Boškov u Vasojevičku, Niko Boškov u Moraško-Kolašinsku, Pero Boškov u Nikšićku, Mitar Petrov u Durmitorsku, Đuro Petrov u Spušku i Jole Tomov u Bjelopavličku brigadu. Kada je novembra 1891. godine Zbornikom pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci zabranjeno nadriljekarstvo, Iličkovići su se dvije godine kasnije obratili knjazu Nikoli o statusu i daljoj sudbini njihovog zanimanja. Imajući puno razumijevanje za njihov rad, na prijedlog ministra vojnog Ilije Plamenca od 1. decembra 1895. godine Iličkovići su pohvaljeni i nagrađeni od knjaza koji je naredio da budu raspoređeni u službi po vojnim jedinicama: Bogdan (I brigada), Ivo (II brigada), Niko (III brigada), Pero (IV brigada), Đuro (V brigada), Niko Popov (VI brigada), Jole Tomov (VII brigada), Labud (VIII brigada) i Mitar Petrov na raspoloženju. Imali su oficirske (stotinaške) činove „kojim će se oni za svoje zasluge razlikovati od ostalih seljaka i ponositi među Crnogorcima“²⁶ i primali su platu u visini 10 zlatnih talira po godini. Interesantno je da je Državni savjet 1898. godine donio za njih poseban Pravilnik o naplaćivanju ljekarskih usluga u gradu i van mjesta boravka. Oni su do 1856. godine imal knjigu *Travnik* koja je čuvana od vremena njihovog rodonačelnika, a sadržala je tadašnja znanja o ljekovima i simptomima nekih bolesti.²⁷ Pri liječenju koristili su razne instrumente poput nožica, igle, šege, kuke, mašica, štipavica i drugog alata koji su po njihovom uputu izrađivani kod zlatara i majstora u Skadru, Baru, Budvi i Kotoru ili Dubrovčana. Spravljali su meleme iz lanenog ili maslinovog zejtina, rjeđe od zejtina od badema i sun-

²⁶ Šoć, Filip, n.d., str. 42.

²⁷ Iličković, Milo, Prilog proučavanju istorije narodne medicine kod Južnih slovena, *Miscellanea*, 1940, sv. 4.

cokreta, zatim istopljenog svinjskog sala i srži dugih i pljosnatih kostiju, iz ovčjeg loja i meda sa ljekovitim biljem svježim ili sušenim.²⁸ Iličkovići su upotrebljavali 42 lijeka koje su sami spravljali od različitih vrsta trava. Interesantno je da je dr Milo Iličković, sin narodnog ljekara Pera i unuk popa Boška Iličkovića, kao student nosio sve trave na analizu u formakološki laboratorijum moskovskog Medicinskog fakulteta. Analizom se utvrdilo da se svaki od navedenih ljekova (osim dva) mogao napraviti po stručnom medicinskom receptu u savremenoj apoteci.²⁹

Dolaskom prvih školovanih ljekara i udaranjem osnova moderne sanitetske službe njihov rad se počinje ograničavati uglavnom na vidanje rana i to slučajju rata. Uglavnom, oni su kao narodni ljekari bili aktivni sve do kraja crnogorske države.

Osnivanje vojnog saniteta crnogorske vojske

Prvi organizacioni koraci ka osnivanju vojnog saniteta napravljeni su kada je Nikola Kovačević,³⁰ u činu sanitetskog kapetana, određen za prvog vojnog ljekara novouspostavljene Stajaće vojske 1896. godine. Stupanjem na ovu dužnost otpočeo je rad na organizacionom ustrojstvu profesionalne sanitetske službe u crnogorskoj vojsci.³¹ Uspješno je stvorio osnove vojnosanitetske službe, a faktički je prvi načelnik Vojnog saniteta, što je ostao uz manje prekide sve do smrti 1910. godine. Pored

²⁸ Isto.

²⁹ Šoć, Filip, n. d. str. 81.

³⁰ Nikola Kovačević (1861–1910) završio je Vojno-medicinsku akademiju u Petrogradu 1889. godine, kada se vratio u Crnu Goru i stupio na službu. Službovao je prvo u Podgorici, zatim u bolnici na Orjoj Luci, a potom na Cetinju, a kasnije i Andrijevići. Prvi je sanitetski oficir crnogorske vojske, proizveden je u čin sanitetskog kapetana 1896. godine, a u čin sanitetskog komandira 5. januara 1905. godine.

³¹ Martinović, Dušan, *Portreti IV*, Cetinje, 1991, str. 119.

dr Kovačevića, ljekarske usluge u crnogorskoj narodnoj i stajaćoj vojsci pružalo je sanitetsko sobolje bolnice „Danilo I“, a još od osnivanja Stajaće vojske državni ljekari su po potrebi vršili sanitetsku službu u vojsci. Kako još nije formiran vojni sanitet, angažman državnih ljekara naročito je bio potreban osnivanjem divizijskih komandi, kao i prilikom izvođenja obuke i regrutskog vježbanja. Zdravstvenu i tjelesnu provjeru za pitomce Vojničke škole i Podoficirske škole obavljao je, pored vojnog ljekara, upravnik bolnice „Danilo I“ ili načelnik Sanitetskog odjeljenja u Ministarstvu unutrašnjih poslova i oblasni ljekar.³² Sve do 1903. godine ljekarske usluge su bile besplatne za vojna lica, od kad Komanda Stajaće vojske počinje plaćanje troškova liječenja za vojnike Stajaće vojske. Dakle, vojnik je imao pravo na besplatno liječenje ako je bio na vojnoj službi ili prilikom obaveznog rada. Oficiri i podoficiri Stajaće vojske i vojnih škola liječili su se o svom trošku, osim onih na specijalnoj službi. U slučaju pojedinačnih povređivanja ili bolesti u vojsci, vojnici su liječeni u bolnici „Danilo I“ ili kući uz ljekarska uputstva, dok su u masovnijim slučajevima kao npr. pojave epidemija, otvarane privremene vojne bolnice.³³ Sve do 1906. godine pod vojnom bolnicom podrazumijevali su se ljekarski pregledi i liječenje lakših oboljenja Stajaće vojske i pitomaca vojnih škola.³⁴ Liječenje su sprovodili vojni ljekar sa ljekarskim pomoćnikom (do 1909. dr Jung, a potom dr Joko Perazić) i pomoćnim sanitetskim osobljem u nekoj od prostorija vojnog objekta često i bez najosnovnijih medicinskih sredstava.

Snažne zakonske pretpostavke organizaciji vojnog saniteta uslijedile su, 19. decembra 1903. godine, donošenjem Zakona o ustrojstvu Ministarstva vojnog. Članom 11 ovog zakona ustanovljen je Sanitetski odsjek u okviru Opšteg vojnog odjeljenja.

³² Babić, Branko, *Osnivanje vojnog saniteta u Crnoj Gori*, str. 162.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

Članom 14 istog zakona uređena je njegova nadležnost i obaveze. Sanitetski odsjek starao se o vođenju svega, sanitetskog osoblja i službenih spiskova vojnih ljekara; starao se o popunjavanju sanitetskog personala u miru i u ratu (obuka bolničara, nosilaca ranjenika itd).³⁵ Odsjek je bio zadužen i za davanje prijedloga za primanje na službu, proizvođenje, naimenovanja, premještaje, otpuste sa službe, kao i penzionisanje vojnih ljekara i drugog sanitetskog osoblja. U poslove ovog odsjeka spadala je briga o snabdijevanju narodne i Stajaće vojske sanitetskim instrumentima i lijekovima; popunjavanje magacina sanitetskim materijalom i vršenje uprave nad njim. U slučaju rata, Sanitetski odsjek je vršio organizovanje službe, a u domenu njegovog rada bilo je i izdavanje pravila, uputstava i naredaba koje se odnose na vojno-sanitetsku struku tj. donošenje svih propisa iz njenog domena. Do 1906. godine crnogorska vojska oslanjala se i na oskudan civilni ljekarski kadar čiju je okosnicu činilo par domaćih ljekara i nekoliko izvanjaca.³⁶ U tome periodu nije bilo govora o vojnom ljekarskom i pomoćnom kadru, zgradi i opremi za potrebe vojnog saniteta. Međutim, modernizacija vojske i njena organizacija u skladu sa evropskim oružanim snagama i priprema za vođenje posljednje faze oslobodilačkih ratova, pokazali su neophodnost poklanjanja više pažnje vojnom sanitetu i stvaranju uslova za osiguravanje makar i minimalne vojno-sanitetske pomoći i usluga.

Crnogorski vojnik često je pobolijevao od prehlade, upale pluća, angine, hroničnog meningita i naboja. Uzroci čestom obolijevanju crnogorske vojske i pored prirodne otpornosti, bili su loši smještajni uslovi, neadekvatna ishrana i nemarnost prema zdravlju. Tako je samo pri jednom pregledu bataljona Stajaće vojske iz 1904. godine utvrđeno da su oboljela 54 vojnika uglavnom zbog hladnoće, lošeg ogrjeva i vlage u Vojnom

³⁵ Zakon o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 19. decembra 1903.

³⁶ Brađač, Jaroslav, *Černoghorska armada*, Praha, str. 16.

stanu.³⁷ Slična situacija je bila i u Vojničkoj školi čiji su pitomci usljed posne hrane i dugog sjedenja često pobolijevali od katara u stomaku. U cilju rješenja problema, ministar vojni Ilija Plamenac tražio je odobrenje od mitropolita Mitrofana Bana da dozvoli crnogorskoj vojsci mrsnu hranu osim u „strasnoj neđe-lji“. Nakon mitropolitovog odobrenja vojska prima mrsnu hranu osim uoči velikih crkvenih svetkovina.

Snažan osnov vojnom sanitetu crnogorske vojske udaren je u sklopu ključnih i sveobuhvatnih vojnih reformi. Pored upućiva-nja nekoliko pitomaca u Rusiju na vojno-medicinske akademije, počelo se i sa domaćim osposobljavanjem vojno-sanitetskog kadra. Naime, po nalogu ministra vojnog, dr Nikola Kovačević je 1906. godine sastavio program Vojno-sanitetske škole za vojno-sanitetske pomoćnike tj. vojne bolničare.³⁸ Ministarstvo vojno je 18. februara 1906. godine otvorilo prvi Sanitetsko-podoficirski kurs na Cetinju za obuku vojno-sanitetskih pomoć-nika (podoficirskog sanitetskog kadra) za potrebe crnogorske vojske. Za polaznike kursa odabran je po jedan ili dva mladića iz svake brigade, tako da je prvi sanitetski kurs pohađalo ukupno 26 pitomaca.³⁹ Formacijski su bili uređeni u vod bolničara kojim je upravljao kapetan dr Nikola Kovačević Grahovski, kao komandant Sanitetskog podoficirskog kursa, šef Vojnog saniteta i glavni predavač kursa. Ovaj vod je bio organizaciono priklju-čen četi pionira u sklopu Komande Stajaće vojske. Kurs je trajao ukupno dvije godine i sastojao se iz tri dijela: teorijska nastava, praktična vojna obuka nakon koje je slijedila sanitetska praksa. Sanitetsku praksu – stažiranje obavljali su u bolnici „Danilo I“. Program se sastojao od opštih i posebnih predmeta. Opšti pred-meti su bili isti kao za pitomce pješadijske škole i to: *Zakon*

³⁷ Babić, Branko, *Osnivanje vojnog saniteta u Crnoj Gori*, str. 161.

³⁸ Miljanić, Mihailo, *Crnogorski ljekari do 1918*, IVPE, Cetinje, 2006, str. 64.

³⁹ Vuković, Miloje, *Crnogorska vojska 1878–1912, Pobjeda*, 12. avgust 1986, str. 12.

božji (1 čas), *Maternji jezik* (2 časa), *Istorija* (2 časa), *Geografija Crne Gore i Balkanskog poluostrva* (2 časa), *Disciplinarno pravo* i *Unutrašnja služba*. Specijalna obuka sastojala se iz: *Osnova poznavanja čovječijeg tijela* (2 časa) i *Osnova higijene* (2 časa). Tokom školovanja pitomci su se upoznawali sa medicinskim instrumentima i njihovom upotrebom, materijalom za previjanje, lijekovima i sredstvima za ranjenike i bolesnike.⁴⁰ Vojno-sanitetski pitomci izvodili su jediničnu, poluvodnu i vodnu obuku bez oružja u trajanju od 1 časa i 15 minta prije, i, isto toliko, poslije podne. Po uspješno okončanim ispitima pred posebnom komisijom osnovanom od strane Ministarstva vojnog, svršeni pitomci, 5. februara 1908. godine, proizvedeni su u čin sanitetskog desečara, kada su odaslali u matične brigade u cilju sprovođenja preventivne obuke sa vojnicima u pružanju prve pomoći u slučaju ranjavanja. Obukom sanitetskog kadra stvorene su kakve-takve pretpostavke za razvoj vojnog saniteta u najvećim jedinicama.

Dodatni podstrek razvoju vojnog saniteta dala je i ruska donacija sanitetskog materijala koji je stigao 1908. godine brodom *Carica*. Te godine Carsko-ruski Crveni krst uputio je sanitetsku opremu za vojnu bolnicu koja se sastojala od 25 postelja sa odgovarajućom apotekom, sedam šatora, nekoliko nosila za prenošenje bolesnika i ranjenika, neke hiruške instrumente, lijekove, farmaceutsko i kuhinjsko posuđe. Donacija je stigla na osnovu ranijih zahtjeva sanitetske pomoći u sklopu potražnje naoružanja i opreme (krajem 19. vijeka zatraženo je 25 bolesničkih postelja i materijal za jednu malu vojnu bolnicu za 25 ranjenika). Ruski Crveni krst nije mogao udovoljiti crnogorskim potraživanjima za donacijom specijalnih kola za prenos ranjenika jer je to bilo u nadležnosti Ministarstva vojnog. Svjesni potrebe stavljanja vojnog saniteta u funkcionalno stanje, dr Novica

⁴⁰ Babić, Branko, Crnogorska vojska 1878–1912, *Pobjeda*, 24. septembra 1979, str. 16.

Kovačević i dr Stanko Matanović, upravnik bolnice „Danilo I“, 31. oktobra 1906. godine predložili su Ministarstvu vojnom nabavku neophode opreme za kvalitetniju obuku vojno-ljekarskih pomoćnika. Ovim prijedlogom zatraženo je: 1 skelet, 1 elastična binta „Martini“, 1 aparat za punjenje krvi, 10 komada „Kramerovih šina“, 2 šine profesora Falkmana, 2 savremena nosila, potrebne knjige i učila, kao i prva pomoć ranjeniku u obliku Bilrota prevoja ili fišeka iz firme „Odelga“ iz Beča kao i 2-3.000 prevoja.⁴¹ Matanović i Kovačević su konstatovali da su ovi prevoji uspješno upotrebljavani u rusko-japanskom ratu. Njihove predloge je uvažilo i prihvatilo Ministarstvo vojno. Predložili su i da ljekar koji rukovodi obukom bolničara uputi najbolje na dvomjesečnu specijalizaciju u Sofiji.⁴² Tih godina aktivno su nabavljana razna medicinska sredstva i oprema. Tako je iz Petrograda naručen atlas čovječijeg tijela i anatomske tablice „Fidler“, a 1904. godine od firme „M. Kris“ iz Beča kupljena je lakoportativna apoteka za vojsku. Djelovi ove apoteke korišćeni su za potrebe manevara 1904. i 1905. godine. Za potrebe crnogorskog vojnog saniteta kasnije su nabavljani medicinski instrumenti i sanitetski pribor iz raznih evropskih fabrika, a najviše iz firme medicinsko-hiruških instrumenata i aparata iz Beča kao i firme „Enrico Favuci“ iz Barija itd.⁴³

Uredbom o formaciji vojske Knjaževine Crne Gore iz 1908. godine propisano je da u miru svaki divizijski okrug obrazuje jednu sanitetsku četvu. U tom periodu pri svakoj diviziji (ukupno četiri divizije) formirana je po jedna sanitetska četa koja se sastojala od pet vodova. U slučaju mobilizacije i rata prvi i drugi vod sanitetske čete obrazovali su divizijski lazaret (bolnicu), dok su treći, četvrti i peti vod ulazili u sastav brigada i sačinjavali brigadno previjalište svake brigade. Divizijski lazaret se

⁴¹ Babić, Branko, *Osnivanje vojnog saniteta u Crnoj Gori*, str. 164.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

sastojao od ljekara upravitelja – vojno-građanskog činovnika I klase, pomoćnika ljekara kao vojno-građanskog činovnika II klase (iz građanske službe), jednog bolničara, vojno-građanskog činovnika IV klase (iz divizijskog štaba) i šest vodnika-bolničara (po dva na brigadu), jednog komandira polučete u činu kape-tana, tri vodnika-podoficira (po jedan na brigadu), 15 desečara-podoficira (po pet na brigadu) i 90 redova kao nosilaca ranjenika (po jedan na svaku četvu u diviziji).⁴⁴ Divizijski lazaret sastojao se od 118 ljekara, bolničara, oficira, podoficira i redova i predstavljao je sastavni dio III komorske kolone divizijskog bataljona.⁴⁵ Brigadnim previjalištem koje je imala svaka brigada upravljao je ljekar upravitelj kao vojno-građanski činovnik I klase. Pored upravitelja brigadno previjalište bilo je sastavljeno od dva vodnika-bolničara, jednog komandira voda, jednog vodnika-podoficira, pet desečara-podoficira (po jedan na bataljon), 30 nosilaca ranjenika (po jedan na četvu u brigadi) i jedan momak – konjovođa za jahaćeg konja upravitelja. Tako da je brigadno previjalište imalo 41 lice na raspolaganju. U sastav brigadnog previjališta ulazilo je i osam tovarnih konja za prevojni materijal, za apoteku hirurgije, za šatore i za posuđe. Polovina redova sanitetske čete tj. nosioci ranjenika nosila je po jednu telu za prenos ranjenika, a druga polovina: šatore, alat i bijele robe prema propisu.⁴⁶

Prva grupa sanitetskih pitomaca, 23. septembra 1909. godine, unaprijeđena je u sanitetske poluvodnike, a kasnije i u vodnike. Druga klasa pitomaca upisana je, 1. januara 1909. godine, u sada već osnovanu Sanitetsku podoficirsku školu. Primljeno je 18 pitomaca, a osnovni uslovi prilikom prijema bili su pismenost i da kandidati ne prelaze 18 godina. Nakon teorijske nastave koja je trajala šest mjeseci i polaganja ispita, slijedila je medicinska

⁴⁴ *Crnogorski zakonici 1796–1916*, knj. IV, str. 622.

⁴⁵ Isto, str. 622.

⁴⁶ Isto, str. 622.

praksa, a potom proizvođenje pitomaca u desečare. Treća klasa pitomaca upisana je 1911. godine i brojala je 12 bolničara. Kroz Sanitetsku podoficirsku školu prošle su ukupno tri klase pitomaca, a iz nje su izašla 56 svršena bolničara, za svaki bataljon crnogorske vojske po jedan, koji su obavljali pomoćnu sanitetsko-ljekarsku službu. Dalji rad ove škole onemogućili su Balkanski i Prvi svjetski rat.

Od 1896. godine kada je formirana Stajaća vojska pa do 1910. godine osim Nikole Kovačevića Grahovskog nije bilo vojnih ljekara. On je ujedno rukovodio i Sanitetskom podoficirskom školom i vojnim sanitetom. Na mjesto načelnika Vojnog saniteta naslijedio ga je sanitetski kapetan Milo Iličković koji je ovu dužnost obavljao do gubitka crnogorske državnosti. U skopu opsežnih reformi crnogorske vojske predviđena je i reforma sanitetske službe koja je stupila na snagu novom formacijom iz 1910. godine.⁴⁷ Kako 1910. godine Ministarstvo vojno još nije imalo dovoljno ljekara, prvo su postavljeni pomoćnici ljekara, dok je potreban broj ljekara rješavan preko molbi Ministarstvu unutrašnjih poslova da državni ljekari koji se nalaze u mjestima divizijskih komandi posjećuju divizije i liječe vojnike, a da će za to dobijati mjesečnu naknadu u visini od 60 perpera.⁴⁸ U maju 1910. godine postavljeni su ljekarski pomoćnici u sve četiri divizije i to: pri komandi I divizije Joko Perazić, II divizije Vuko Popović, III divizije Jovan Petranović i IV divizije Stevan Bulatović.⁴⁹ Iz Rusije se 1910. godine vraćaju Milo Iličković i Jakov Zarubica sa završenim Medicinskim fakultetom u Moskvi, stupaju u službu crnogorske vojske kao sanitetski ofici-

⁴⁷ DACG, MV, Opšte odjeljenje, 1910, f. 20, br. reg. 1725, o. br. 504, akt od 4. maja 1910. godine.

⁴⁸ DACG, MV, Opšte odjeljenje, 1910, f. 21, br. reg. 2222, o. br. 689, akt od 4. juna 1910. godine

⁴⁹ DACG, MV, Opšte odjeljenje, 1910, f. 20, br. reg. 1839, o. br. 541, akt od 14. maja 1910. godine.

ri koji će predstavljati jezgro vojnog saniteta. Za prvog vojnog ljekara pri komandi Prve divizije postavljen je Milo Iličković u rangu vojno-građanskog činovnika II klase u julu 1910. godine.⁵⁰ Tako da je 1910. godine u crnogorskoj vojsci bilo ukupno tri vojna ljekara – sanitetska oficira i oko 25 sanitetskih podoficira. Ubrzo se ovaj broj povećavao tako da je krajem iste godine broj vojnih ljekara iznosio 17, a nešto kasnije utrostručio se i broj sanitetskih podoficira. Razvoj vojnog saniteta, nabavka vojno-sanitetske opreme vršena je u državama Evrope. Od značaja za razvoj vojnog saniteta jeste i donošenje, 20. novembra 1910. godine, Uredbe o ustrojstvu Ministarstva vojnog prema kojoj je Sanitetski odsjek zadržao prethodni naziv iz Zakona iz 1903. godine ali je izuzet iz drugih odjeljenja i djeluje kao posebna organizaciona jedinica Ministarstva vojnog. Članom 2 ove Uredbe kao šesta posebna cjelina djeluje Sanitetski odsjek. Njegove nadležnosti su slične ranijim ali sa nekim dodatnim elementima i proširenom nadležnošću i većim obavezama. Prema ovoj Uredbi odsjek je zadužen za održavanje zdravlja u vojsci, snabdijevanje vojnih bolnica, ambulanti, marvenih bolnica i sanitetskih slagališta ljekovima, sanitetskim potrebama i instrumentima, donošenje naređenja za nabavke i izdatke. U odnosu na prethodna rješenja vidi se širenje nadležnosti uvođenjem opšte obaveze čuvanja zdravlja u čitavoj vojsci, kao i opsluživanje marvenih (veterinarskih) ustanova. Dalje nadležnosti ovog odsjeka bile su upravljanje sanitetskim zavodima i slagalištima, vršenje obuke i spremanje cijelog sanitetskog osoblja. Uočljiva je, novom uredbom, intencija jačanja vojnog saniteta i prenošenje cjelokupnih sanitetskih nadležnosti i obaveza za potrebe crnogorske vojske na Ministarstvo vojno. Dalje, propisani zadaci Sanitetskog odsjeka su: izrada sanitetskih propisa uopšte i propisa za ocjenjivanje sposobnosti vojnika sa ljekarskih pozici-

⁵⁰ DACG, MV, Opšte odjeljenje, 1910, f. 21, br. reg. 2971, o. br. 885, akt od 5. jula 1910. godine.

ja, vršenje kontrole sanitetskog osoblja u svim komandama u pogledu discipline, administracije, vršenja službe i izvježbanosti za sanitetsku službu.⁵¹ Interesantno je da je bilo propisano i održavanje veza sa Crvenim krstom i staranje o radu Crvenog krsta u Crnoj Gori. Ovim propisom Sanitetski odsjek je ojačao i proširio svoje nadležnosti u odnosu na sve aspekte vojno-sanitetske službe u jednicima crnogorske vojske.

U toku 1910. godine vojno-sanitetsko osoblje je bilo raspoređeno po okruzima uglavnom u mjestima iz kojih su dolazili. U Cetinjskom okrugu su bili: Nikola Rajković na Cetinju, Milan Vukotić i Periša Milić na Čevu i Jovan Vukčević na Rijeci Crnojevića. U Barskom okrugu nalazio se Akim Orlandić na Viru. U Nikšićkom okrugu službovali su: Peko Vujović, Milutin Vukotić, Trifko Kršikapa, Marko Perović, Milan Mijušković, Bogdan Đurđić, Nedeljko Odalović, Božo Čurčić, Kosta Kostić, Mileta Bulatović i Joveta Perišić. U Andrijevački okrug raspoređeni su bili: Vaso Sekulović, Milun Đorđević, Simon Dedović i Gavro Arsović.⁵²

Kako se vojni poziv u crnogorskom društvu nalazio visoko na hijerarhijskoj ljestvici vrijednosti, odlukom Ministarstva vojnog od juna 1910. godine odlučeno je da svi oficiri i njihove porodice imaju besplatnu ljekarsku pomoć, a troškove lijekova snosili su oficiri.⁵³ U pogledu ljekarske zaštite oficiri su se nalazili u daleko povoljnijem položaju od podoficira, pitomaca vojničke škole, vojnih muzikanata, perjanika i redova koji su troškove liječenja, van vojnih vježbi, sami snosili.⁵⁴ Vojna sanitetska služba je

⁵¹ Član 23, Uredba o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 20. novembra 1910.

⁵² Šoć, Filip, n. d, str. 317.

⁵³ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1910, f. 22, br. reg. 2420, br. e. 1543, akt od 12. juna 1910. godine.

⁵⁴ DACG, MV, Artiljerijsko-inženjerijski odsjek, 1911, f. 1, br. reg. 690, br. o. 449, akt od 18. maja 1911. godine.

pored pružanja redovnih medicinskih usluga, davala i savjete na određena pitanja koja su se odnosila na održavanje higijene, upotrebu sapuna itd.⁵⁵

Sanitetska služba u balkanskim ratovima 1912–1913. godine

U ratnom stanju vojni sanitet tj. Sanitetski odsjek Ministarstva vojnog sa civilnim tj. Sanitetskim odjeljenjem Ministarstva unutrašnjih djela sjedinjavao se i organizovao sanitetsku službu za potrebe crnogorske vojske. Za vrijeme balkanskog rata, u mjestima u kojima su se brigade grupisale po odredima organizovan je lazaret za prvu pomoć i lakše ranjenike. Svaki lazaret imao je 30-40 kreveta, dok su neka humanitarna društva i strani Crveni krst otvarali bolnice po svim varošima. Glavne bolnice za sve teške ranjenike nalazile su se na Cetinju i u Podgorici, dok su bolnice za lakše ranjenike bile organizovane u Podgorici, Nikšiću, Kolašinu, Andrijevići, Beranama, Peći, Baru, Ulcinju i Virpazaru. Broj bolnica, lazareta i previjališta u ratu iznosio je 80 i to: na Cetinju 14 bolnica, u Podgorici 33, u Nikšiću 3, u Baru 2. Na Rijeci, Žabljaku, Andrijevići, Kolašinu, Beranama, Bijelom Polju, Gusinju, Peći, Đakovici, Tuzima, Drivastu, Zaganjima, Murićanima i Sv. Jovanu po jedna bolnica. Na Grudi su postojala 3 lazareta, u Dobroj 2 i u Boksu jedan lazaret. Na Viru u Pentarima, Luarzi, Sv. Nikoli i na Bliku postojala je po jedna previjališna stanica.⁵⁶ Naravno, briga o lakšim ranjenicima vodila se i u lazaretima organizovanim na frontovima. Crnogorski Crveni krst dobijao je pomoć od raznih slovenskih i drugih humanitarnih društava i ustanova. Veći broj evropskih

⁵⁵ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1912, f. 8, br. reg. 4429, br. ods., 1846, akt od 4. juna 1912. godine.

⁵⁶ Dizdarević, Asim, Mašković, Vuko, Razvoj pedijatrijske službe u Crnoj Gori, *Zbornik radova iz istorije crnogorskog saniteta*, str. 116.

zemalja uputio je svoje ljekare i materijal na balkanski front. U ratnom periodu u Crnoj Gori nalazilo se ukupno 108 ljekara (najveći broj pripadnika stranih misija koji su se smjenjivali). Prema pojedinim statistikama kroz ove bolnice u toku balkanskog rata prošlo je preko 10.000 ranjenih i bolesnih crnogorskih vojnika⁵⁷ od čega je preminulo skoro 500.

Vojno-farmaceutska služba

U sklopu razvoja vojno-sanitetske službe, iako znatno nižeg formata i obima razvijala se i vojno-farmaceutska služba. Do otvaranja vojne apoteke, Ministarstvo vojno lijekove je nabavljalo u privatnim apotekama, u kojima je njihova cijena bila znatno visoka, čak 75% skuplja od njihove nabavne cijene.⁵⁸ U cilju prevazilaženja navedenog problema, dr Milo Iličković je u septembru 1911. godine predložio da se osnuje centralna apoteka, iz koje bi se lakše i jeftinije snabdijevala cjelokupna crnogorska vojska.⁵⁹ Iako su u narednom periodu napravljeni određeni pomaci u kvalitetnijem i efikasnijem snabdijevanju lijekovima, zbog nedostataka arhivskih dokumenta i vođenja balkanskih ratova u ovom periodu nije do kraja moguće ostvariti detaljniji uvid u razvoj vojno-farmaceutske službe. Prva Vojna apoteka ustanovljena je 1914. godine na Cetinju i bila je smještena u zgradi Vojnog stana. Vojnom apotekom rukovodio je dr Uroš Marić, prethodno vlasnik privatne apoteke. Dr Marić je rukovodio Vojnom apotekom do 27. juna 1915. godine kada je na sopstveni zahtjev, zbog bolesti, oslobođen dužnosti. Na njegovo mjesto od sredine jula 1915. godine, ministar vojni postavio je

⁵⁷ Tomović, Vule, Ustrojstvo i sastav crnogorske vojske pri stupanju u Prvi balkanski rat 1912. godine, *Ratnik*, str. 63.

⁵⁸ DACG, MV, Administrativni odsjek, 1911, f. 3, br. reg. 5546, br. ods. 2287, akt od 1. septembra 1911. godine.

⁵⁹ Isto.

Teohara Konstantinovića, vojnog ljekara iz Pljevalja. Vojne apoteke su otvorene u Đakovici, Podgorici, Peći, Pljevljima, Foči, Čajniču. U slučaju rata vojne apoteke po naređenju Ministarstva unutrašnjih poslova snabdijevale su civilne i privatne apoteke lijekovima za potrebe crnogorske vojske. Vojnim apotekama rukovodio je upravnik.

U balkanskim ratovima pored 16 crnogorskih ljekara⁶⁰ školovanih u inostranstvu i sanitetskih podoficira za vršenje pomoćne vojno-sanitetske službe, u vojnim bolnicama crnogorske vojske radili su ljekari i bolničko osoblje iz humanitarnih društava Velike Britanije, Rusije, Švajcarske i Francuske, koji su sa sobom donijeli i određenu količinu medicinskog materijala i opreme. Crnogorskim ranjenicima pomoć su upućivali i Crveni krst Italije i Austrije, zatim češki ljekarski zbor, slovensko dobrotorno društvo iz Petrograda (profesor Katapanija, dva ljekara i 16 bolničara), Zemaljski odbor iz Zagreba (dva ljekara), Dubrovački odbor Crvenog krsta itd.⁶¹ Prema nekim podacima pored domaćih ljekara bio je još 21 ljekar dobrovoljac, a od stranih misija još 38 i to: 9 Italijana, 8 Rusa, 7 Čeha, 6 Austrijanaca, 4 Engleza, 3 Francuza, 1 Švajcarac i 5 turskih ljekara-zarobljenika.

Crna Gora je ušla u Prvi balkanski rat u septembru 1912. godine u cilju konačnog oslobođenja balkanskih naroda. Crnogorsku vojsku, 1. maja 1912. godine, sačinjavalo je oko 40.000 vojnika svih klasa. Broj sanitetskog osoblja iznosio je 124. Crnogorska vojska je bila organizovana u četiri divizije sastavljene od 11 brigada i 56 bataljona. Ukupni gubici crnogorske vojske iznosili su 9.351 i to 2.410 poginulih, 6.530 ranjenih i 411 (umrlih).

Na početku Prvog balkanskog rata, sanitet je bio organizovan na sljedeći način. Na Cetinju su bile četiri bolnice:

⁶⁰ Osim njih u domaće ljekare računalo se još 10-ak ljekara dobrovoljaca iz Boke koji su porijeklom i stipendijama bili vezani za Crnu Goru.

⁶¹ Vuković, Miloje, Crnogorska vojska 1876–1914, *Pobjeda*, 12. avgust 1986, str. 12.

Državna bolnica čiji je upravnik bio dr Stanko Matanović, a ljekari dr Niko Novaković, dr Đuro Martinović, dr Filip Lazarević i dr Milovan Lopičić. Njihovi pomoćnici su medicinari: Jovan Mijušković, Božidar Jovetić i Niko Miljanić. Ekonom je bio F. Vrčević. U novembru ova bolnica imala je 51 ranjenog.

U Vojnom stanu nalazila se bolnica koju je vodio češki pomoćni ljekarski zbor sa upravnikom dr Rychlik sa 6 ljekara, 16 pomoćnika medicinara, 6 dobrovoljnih sestara, 16 bolničara i bolničarki, 1 inženjer, 1 apotekar kao i kuvar i drugo pomoćno osoblje. Ekonom je bio Pero Vrbica, a u bolnici je u novembru bilo smješteno 329 ranjenih.

U Kadetskom korpusu nalazila se bolnica Velike Knjeginje Milice, sa dr Konstantinom Gavrilom i dr Mitrom Radulovićem, dok su pomoćnici bili medicinar Jovan Bulajić, ekonom dr Šola. U ovoj bolnici u novembru nalazio se 61 ranjenik.

Bolnica u Državnoj gimnaziji sa upravnikom nastavnikom Dušanom Đukićem i ljekarima dr Dušanom Guzinom, medicinarima – Mihailom Martinovićem, Ivanom Jergovićem i Mihailom Matanovićem. Ekonomi ove bolnice bili su Milo Kapičić i Lazar Radonjić. U njoj su 17. novembra bila 62 ranjenika.⁶²

Na Rijeci Crnojevića nalazila se jedna temporarna previjališna stanica koju je vodilo jedno odjeljenje Engleskog Crvenog krsta.

U Podgorici se nalazilo pet bolnica: jedna je bila smještena u tri odjeljenja Vojnog stana, druga u zgradi Monopola (Italijanski Crveni krst), treća u Državnoj gimnaziji (Austrijski Crveni krst), četvrta u starom Vojnom stanu (bolnica za oboljele vojnike sa švajcarskim ljekarom Jirničekom i pomoćnikom Perom Andrije Bojičina Jovićevićem) i peta na Draču (bolnica za zarazne bolesti sa ljekarom Karolinom Metjus).

Prvo odjeljenje bolnice u Vojnom stanu vodio je Francuski Crveni krst, drugo ruski ljekari koje je uputilo Slovensko dobrotvorno društvo iz Petrograda, a u trećem odjeljenju su

⁶² *Glas Crnogorca* br. 52 od 17. novembra 1912. godine.

radili ljekari Radulović, Kecmanović, Fabijanić i Jovanović. Pomoćnici medicinari su bili: Stevan Barović, Petar Dragović, Petar Popović, Milovan Bašović i Radovan Bojić. Milosrdne sestre su bile: Sofija Popović, Anđe Jeremić, Ana Kecmanović, Eva Veber, Umberta Grifini-Poček, Paulina Kovačević, Persida Šolaićka, Edit Durham, Bjelosava Dimitrijević, Milika Ilićeva i Radojka i Vukosava Pelajlija.

Na Grudi su se nalazile ambulante italijanskog i švajcarskog Crvenog krsta, kao i previjališna stanica sa ljekarima Milom Iličkovićem, Neškom Radovićem i Mihailom Vučkovićem i pomoćnicima, studentima medicine, Nikom Boškovim Martinovićem, Jovanom Vukovićem i Vasilijem Popovićem.

U zgradi Monopola u Baru nalazilo se jedno odjeljenje Engleskog Crvenog krsta, kao i ljekari Grgin i Jačin.⁶³ U Ulcinju, bolnica je bila organizovana u osnovnoj školi i po privatnim kućama. U ovom gradu djelovalo je jedno odjeljenje Ruskog Crvenog krsta, kao i ljekar Pera.

U Kolašinu je bolnica bila na Brezi koju je vodio dr Dušan Guzina sa pomoćnikom medicinarom Milanom Marićem. Na početku rata u Andrijevici su bili ljekari Lazo Dimitrijević, Petar Kontić i pomoćnici medicinari: Marko Ban, V. Hajduković, Savo Drašković i Božo Milošević.⁶⁴ U Bijelom Polju je bio dr Šakinagić, na Žabljaku dr Georg Glanenos, u Đakovici dr Jakov Zarubica, u Gusinju dr Emanuel Stais, a u Peći dr Ai Rizabeg i dr Ilija Vulcanović, sa veterinarom dr Stankom Radovićem i medicinarom Milutinom Spasojevićem.

U Murićanima se nalazilo jedno odjeljenje Engleskog Crvenog krsta, a tu su bili i ljekari Stevo Džamanja i Ernesto Benedeti sa četiri medicinara. U Penigari se nalazilo jedno odjeljenje Engleskog Crvenog krsta, a tu je djelovao i pomoćnik medicinar Radovan Delić. U Luarzi se nalazilo odjeljenje

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

Italijanskog Crvenog krsta. Od turskih ljekara u crnogorskoj službi bili su: Ruždi beg, Ahmed efendija i Salih efendija.⁶⁵

* * *

U Upravni odbor Crnogorskog Crvenog krsta u balkanskim ratovima bili su: Mitropolit Mitrofan Ban (predsjednik), Filip Jergović (potpredsjednik), dr Stanko Matanović (sekretar), đakon Ivo Kaluđerović, Živko Dragović, dr Božidar Perazić, dr Stevo Ognjenović, Filip Radičević i Uroš Marić (blagajnik).⁶⁶ Prema Drugom izvještaju Crnogorskog Crvenog krsta od 14. februara 1913. godine vide se sastavi sanitetskih ekipa stranih društava Crvenog krsta.

U pomoć crnogorskoj vojsci u balkanskom ratu prve su stigle dvije ekipe Društva ruskog Crvenog krsta i to petrogradski i hrakovski odred. Petrogradski odred vodio je dr Mihail Aleksandrovič Bobrov. U sastavu ovog odreda nalazio se mlađi ljekar dr Gligorije Jovović, jedan ekonom, 6 milosrdnih sestara i 10 bolničara. Hrakovski odred je vodio dr Sergej Nikolajevič Kozencov, a tu su bili još mlađi ljekar dr Nikolaj Aleksejevič Bagrov, jedan ekonom, 6 milosrdnih sestara i 10 bolničara. Bolnice ove dvije ekipe nalazile su se u Ulcinju, u zgradi osnovne škole i boravile su u Crnoj Gori od početka rata do početka maja 1913. godine. Ruski Crveni krst snosio je sve troškove održavanja bolnice i ranjenika. Pri ruskom poslanstvu na Cetinju je bio formiran poseban odbor za pomoć osiromašenim porodicama, dok je cetinjska opština bila ustanovila zaseban odbor za pomoć siromašnim familijama vojnih obveznika sa Cetinja.

Na proglas Slovenskog kluba u Pragu koji je vodio poznati prijatelj Crne Gore dr Vratislav Černi, organizovan je Češki Pomoćni ljekarski zbor koji je upućen u Crnu Goru. Ekipa je organizovana za sedam dana. Misiju iz Praga dopratio je carski

⁶⁵ Šoć, Filip, n. d, str. 32.

⁶⁶ Prema drugim podacima među članovima je bio i Kosta Lučić.

savjetnik Jan Cizler, bolnicom je upravljao dr Emanuel Rychlik, a ekipu su sačinjavali još: dr Ant. Pšecetjel, dr Arnold Jirasek, dr František Valeš, dr Jaroslav Lacina, dr Karel Greja, dr Alois Vlasak, dr Kvjetoslav Merhaut, dr Metod Mikula, apotekar magistar farmacije Jaroslav Hehiba, 20 medicinara, jedan ekonom, 6 dobrovoljnih sestara, 12 bolničarki i 6 bolničara. U češkoj ekipi nalazila su se i dva Srbina, studenti medicine Savić i Mića Branislavljević koji su služili ujedno kao prevodioci. Za bolničare su birana lica, koliko je to bilo moguće, koja znaju neki od zanata (stolarski, mesarski, bravarski itd.). Među sanitetskim materijalom koji je donijela češka ekipa bilo je 100 postelja i dvije Dekertove barake koje je Crnoj Gori poklonio grad Prag. Ove barake su prenijete preko Bara na Virpazar, narod ih je nazivao „češke barake“. Sa sobom su donijeli i dvostruke hiruške instrumente, dva operaciona stola, dva sterilizatora, kuhinjski pribor i veću količinu prehrambenog materijala. Zavojni materijal je stigao u pet vagona smještenih u 200 sanduka, a kasnije je dopremljeno još tri vagona.⁶⁷ Ova je ekipa nakon odlaska ostavila cjelokupan sanitetski materijal i bolnički namještaj Crnogorskom Crvenom krstu. Češka ekipa organizovala je bolnicu u dijelu Vojnog stana sa kapacitetima prijema 350 ranjenika. Kasnije je Vojni stan proširen, i u njemu je bilo osam dugačkih sala od kojih je svaka mogla da primi po 60 ranjenika (ukupno 480). U prizemlju se nalazilo previjalište i prostor za septične operacione sale. Interesantni su zapisi dr Rychlika o tome da je operacioni sto koji su donijeli iz Češke bio „kratak za izrazito rastom visoke Crnogorke“. Dr Vajt-Knudsen je imao priliku da mjeri prosječnu tjelesnu visinu Crnogorca i izračunao je da su oni najvisočija nacija bijele rase, nakon koje slijede Norvežani, Englezi, Šveđani, Danci itd.⁶⁸ U Prvom balkanskom ratu ranjeni Crnogorci su bili od 15 do 75

⁶⁷ Šoć, Filip, n. d, str. 319.

⁶⁸ Isto.

godina, a trećina ranjenika bila je između 40 i 60 godina starosti. Česi su u bolnici na Cetinju u kratkom periodu liječili 1.504 ranjenih u borbama i još 314 drugih internih bolesnika. Odnos ranjenih pješadijskim i artiljerijskim oružjem iznosio je 73:27. Najviše ranjenih 30,7% bilo je u predjelu donjih ekstremiteta, zatim 30,4% gornjih ekstremiteta, 22,3% u predjelu trupa, dok je ranjenih u predjelu glave i vrata bilo 16,6%.

Crna Gora koja je brojala oko 250.000 stanovnika i 45.000 vojnika, izgubila je 3.600 vojnika u Balkanskom ratu što predstavlja 8% vojske i 1,44% ukupnog stanovništva. Gubitak u poginulim, mrtvim i ranjenim iznosio je 9.400 što je 21% vojske, a 3,7% od ukupnog broja stanovnika. Poređenja radi mortalitet u Rusko-japanskom ratu kod Rusa iznosio je 3,7%, a kod Japanaca 6,6%.

Značajno je iznijeti i podatke prof. Ryclika o gubicima crnogorske vojske u ovom ratu. Crnogorski gubici iznosili su 8% poginulih i 12,9% ranjenih, ukupni gubici iznosili su 21%, a odnos poginulih prema ranjenima 1:1,16%.

Italijanski Crveni krst vodio je prof. Dr Bartolo Nigrizoli, sanitetski major. U njegovoj ekipi nalazili su se: dr R. Mucioli, dr F. Pantoli, dr F. Rosi, dr J. Đovanini, dr K. Paljarelo, dr J. Beneli, dr K. Prasos i dr F. Mati, zatim jedan apotekar, jedan komesar, jedan medicinar, 8 sanitetskih podoficira i 25 bolničara. Ambulantom je upravljao dr Torkvato Skočani, sa ekipom koju su sačinjavali dr J. Gobeto, dr J. Fratino, 2 sanitetska podoficira i 13 bolničara. Njihova bolnica se nalazila u Podgorici u zgradi Monopola duvana, a ambulanta se nalazila na Grudi i na Dobroj. Ovaj Crveni krst snosio je sve troškove izdržavanja bolnice, a prilikom odlaska ostavio je cjelokupan preostali materijal Crnogorskom Crvenom krstu.

Austrijski Crveni krst predvodio je viši štabni ljekar dr Jovan Štajner, a ekupu su sačinjavali: dr N. Nirnberger, dr O. Hajnc, dr R. Šindl, dr Vitez Šteter, dr Đ. Pazdernik, 4 milosrdne sestre,

jedan sanitetski poručnik, 11 sanitetskih podoficira i 8 bolničara. Njihova bolnica je bila smještena u zgradi Državne gimnazije u Podgorici, a ambulanta uglavnom na Plavnici. Ova ekipa je, takođe, snosila sve troškove održavanja bolnice.

Engleski Crveni krst u početnom periodu imao je stalnu bolnicu u Baru u zgradi Monopola duvana, odakle su po potrebi upućivali pojedine ljekare sa sanitetskom ekipom na razna previjališta u blizini borbenih linija. Neko vrijeme članovi ove ekipe održavali su bolnice na Rijeci i Viru. U drugom periodu doputovalo je još ljekara Engleskog Crvenog krsta i to: dr E.D. Anderson, dr J. A. Šervin, sa još 3 ljekarska pomoćnika, koji su pojačali bolnicu u Zoganjima i radili na previjalištima u Primorskom i Zetskom odredu.

Francuski Crveni krst uputio je u Crnu Goru misiju koju je vodio baron L. B.

D' Aržanton, dok je glavni ljekar bio dr Solon Veras sa saradnicima dr P. Ratelom, dr J. Feronom, sveštenikom i četiri medicinske sestre. Njihova bolnica je bila u Podgorici u prostorijama Vojnog stana.

Ekipa Švajcarskog Crvenog krsta nalazila se pri Zetskom odredu crnogorske vojske u blizini borbenih linija uglavnom na Grudi i Boku. Ovom misijom upravljao je dr Hans Herman fon Pajer, sa ekipom koju su sačinjavali: mlađi ljekar dr H. K. Lomel, jedan medicinar i tri bolničara.

Holandski Crveni krst u prvom periodu rata uputio je dr Hermana Kopešara koji je prvo sa suprugom bio ispomoć engleskoj ekipi Crvenog krsta u Zoganje, a kasnije je bio upravnik improvizovane bolnice u zgradi gimnazije na Cetinju. U drugom periodu iz Holandije su stigla još dva ljekara: dr Ignac Oljenik i dr Jan Ostarhuis koji su radili u bolnicama na Cetinju.

Pored država, pomoć je organizovalo i uputilo i više društava i gradova. Tako je Zemaljski odbor iz Zadra uputio dr Nika Novakovića, ljekara iz Pokrajinske bolnice u Šibeniku koji je

sedam mjeseci radio u bolnici „Danilo I“. Ovaj odbor je početkom januara 1913. godine uputio još dr Hrista Grčića sa jednim bolničarem koji je bio angažovan na Cetinju. Zatim je Dubrovački odbor Crvenog krsta za balkanske narode u drugom periodu rata uputio: dr Filipa Smolčića, primarnog ljekara u Pokrajinskoj bolnici u Dubrovniku, zatim, dr Luku Dražića, dr Mila Katića, 2 milosrdne sestre, kao i opštinskog ljekara dr Balda Martekina sa opštinskim zdravstvenim povjerenikom Melkom Kosićem. Ova dubrovačka ekipa raspoređena je bila u bolnicama na Cetinju. Splitski odbor za pripomoć Crvenom krstu balkanskih država uputio je dr Jakšu Račića, vlasnika sanatorija sa suprugom Romildom, bolničarom, jednom milosrdnom sestrom, kao i dr Josipom Arambačinom i dr Franom Pervanom. Ova ekipa je po dolasku preuzela bolnicu na gornjem spratu Vladinog doma. Pomoću aparata i bogate opreme i sanitetskog materijala koji je donio iz Splita, dr Račić je uređio potpunu operacionu salu u kojoj su uspješno obavljane i najteže operacije.

Slovensko dobrotvorno društvo u Petrogradu uputilo je do kraja rata 6 ljekara: dr Mihaila Josifovića Račinskog sa suprugom kao milosrdnom sestrom, dr Gavrila Konstantinovića, dr Romana Radvilovića, dr Mihaila Davidovića Raputova, dr Konstantina Eduardovića Kerbera i dr Nikolaja Ivanovića Damperova. Prva trojica radila su na Cetinju, druga dvojica u Podgorici, a dr Damperov na Dobroj i na Cetinju. U ovoj ekipi se nalazilo i šest milosrdnih sestara. U isto vrijeme iz Rusije su stigli i stavili se na raspolaganje Crnogorci: dr Milovan Lopičić na Cetinje, dr Rako Kaluđerović na Cetinje, dr Savo Dragović u Bar i dr Ilija Vulcanović u Peć. Iz Rusije su kao dobrovoljci stigli i dr Vsevolod V. Zavaljevski iz Kozlova i dr Aleksandar V. Jačin iz Njiž. Novogoroda. Dr Zavaljevski radio je na Cetinju, a dr Jačin u Rijeci, Baru i Andrijevici.⁶⁹

⁶⁹ Šoć, Filip, n. d, str 333.

Poznati novinar koji je često zagovarao interese Crne Gore, prof. Karlo Katapani, odorganizovao je ljekarsku ekspediciju koju su sačinjavali: dr Filip Repače i dr Paskvini Feručo, pomoćnik Lujo Bandini i 14 bolničara. Ova ekipa sa kojom je stigao i prof. Katapani bila je angažovana do kraja prvog perioda rata na prvim borbenim linijama Primorskog odreda.

Zauzimanjem dr Rista Jeremića, iz Bosne su početkom rata došli: dr Milan Jovanović, dr Vojislav Kecmanović i dr Lazar Dimitrijević koji su sve vrijeme rata službovali i to prvi u Podgorici u jednoj bolnici u Vojnom stanu, drugi u početku u bolnici u Vojnom stanu na Cetinju, a potom u Podgorici, dok je treći ljekar, sa suprugom, bio angažovan u bolnici u Andrijevici. Sa ovom ekipom su došle i milosrdne sestre Ana, dr Rista Jeremića, Ana, dr Vojislava Kecmanovića i Eva Veber koje su radile u bolnicama u Podgorici.⁷⁰

Kotorski biskup, Frano Učelini uputio je četiri milosrdne sestre iz Herceg Novog koje su u Podgorici ukazivale pomoć tokom sedam mjeseci. Iz Herceg Novog na početku rata došao je i dr Sava Janković iz Arača u Banatu koji je do kraja prvog perioda rata radio u bolnici na Cetinju. Odmah na početku rata u pomoć Crnoj Gori došli su dr Filip Lazarević i dr Đuro Martinović iz Kotora, dr Mitar Čatović iz Risna, dr Đorđe Marić iz Herceg Novog i Miloš Čeh iz Poljica.

Osim njih kao ljekari-dobrovoljci stigli su dr Svetozar Grgin iz Pitsburga koji je vršio ljekarsku dužnost sa Engleskim Crvenim krstom u Baru i Zoganjima, a kasnije u jednoj bolnici u Vojnom stanu u Podgorici, zatim ljekar Just Pertot iz Trsta i dr Hugo Fabijanić operator iz Senjske Rijeke. Pertot je službovao u bolnici u Vojnom stanu na Cetinju sve do dolaska češkog ljekarskog Pomoćnog Zbora, dok je Fabijanić prvo bio angažovan u bolnicama na Cetinju, a kasnije u jednoj bolnici u Vojnom stanu na Cetinju. Humanitarna dužnost dovela je i: dr Feliksa

⁷⁰ Isto.

Jurničeka iz Lanngenau-a kod Ciriha (u početku službovao dodijeljen Švajcarskom Crvenog krstu na Grudi, a potom u Podgorici), dr Ernesta fon Dirninga univerzitetskog profesora iz Kila (upravljao u drugom periodu rata bolnicom u Vladinom stanu), dr Fridriha Brininga, štabnog ljekara i operatera iz Njemačke (u bolnici „Danilo I“), dr Karolinu Matius iz Engleske (došla odmah na početku rata i upravljala bolnicom za zarazne bolesti u Podgorici) i dr Idolfa Rozengrena sanitetskog majora iz Švedske (radio kraće vrijeme u bolnici u Podgorici).

* * *

Dečanski odred crnogorske vojske koji je učestvovao u Drugom balkanskom ratu 1913. godine imao je sanitetsko odjeljenje čiji je načelnik bio sanitetski kapetan dr Milo Iličković. Pored njega, sanitetsko odjeljenje sačinjavao je apotekar Vlado Miljković, dva ljekarska pomoćnika Joko Perazić i Pero Vujović i četiri brigadna ljekara - dr Milutin Lopičić, građanski ljekar (I brigada), dr Mihailo Vukčević, sanitetski kapetan (II brigada), dr Ilija Vulcanović, građanski ljekar (III brigada) i dr Jakov Zarubica, sanitetski kapetan (IV brigada). Svaka brigada ovog odreda imala je brigadnog ljekara koji je imao po jednog pomoćnika sanitetskog vodnika ili poluvodnika od onih prvih pitomaca Vojno-sanitetske škole na Cetinju. Svaki bataljon u brigadi imao je po jednog sanitetskog vodnika.⁷¹ Divizijsko (odredsko) previjalište, kojim je rukovodio načelnik sanitetskog odjeljenja bilo je snabdjeveno svim potrebnim sredstvima i ono je dalje opremalo brigade i bataljone. Brigadni ljekar je bio snabdjeven potrebnim hirurškim i medicinskim priborom za previjanje, sa odgovarajućim brojem šatora, kuhinjskog posuđa i ostalim potrebama.⁷² U previjalištima se spremala hrana za ranjenike i bolesnike. Sanitetski vodnici po bataljonima bili su snabdjeveni najnužnijim

⁷¹ Božović, Vukašin, *Crna Gora u Drugom balkanskom ratu*, str. 120.

⁷² Isto.

prevojima koje su mogli nositi uz još jednog vojnika. Cjelokupan materijal bio je smješten u sanduke koje su, po dva, nosili tovarni konji kako za brigade tako i za odred.

Vojna veterina

Uredbom o ustrojstvu Ministarstva vojnog iz 1910. godine uvodi se u zvaničnu službu i vojna veterina koju su vršili vojni „marveni“ (marva – životinja) ljekari. Tako se pri Artiljerijsko-inženjerijskom odsjeku angažovao po potrebi vojni marveni ljekar u čiju nadležnost je spadalo vođenje računa o nabavci konja za vojsku, davanje naređenja za izdvajanje i prodaju nesposobnih i rashodovanje uginulih vojnih konja i cjelokupne tegleće stoke.⁷³ Zadaci vojnih veterinarara proširivali su se u ratnim okolnostima kada su prilikom rekvizicije konja, stoke i drugih životinja za potrebe vojske vršili izbor, selekciju i preglede, a angažovani su po potrebi i na liječenju i zbrinjavanju vojnih konja, kao i suzbijanju bolesti životinja angažovanih za potrebe vojske. Vojna veterina u crnogorskoj vojsci bila je slabo razvijena i počivala je na svega nekoliko domaćih školovanih veterinarara koji su se u slučaju rata angažovali u vojnim jedinicama uglavnom kao vojni veterinari pri divizijama ili odredima. Vojnim veterinarima u radu su pomagali priučeni pomoćnici bez završenih veterinarskih škola, čija su se znanja temeljila na praktičnom iskustvu i poznavanju životinja. U mirnodopskom vremenu Crna Gora je nastojala da pri svakoj oblasti postoji po jedan veterinar. Ovi veterinari su, u slučaju rata, uglavnom kao dobrovoljci, stupali u redove crnogorske vojske i organizovali privremenu vojno-veterinarsku službu. Tako je Stanko Radović,⁷⁴

⁷³ Član 18, Uredba o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 6. decembar 1910. godine.

⁷⁴ Stanko Radović (1882–1946) rođen u Martinićima đe je završio osnovnu školu. Završio je Veterinarski institut u Hrakovu u periodu od 1902. do 1908.

školorani veterinar u toku Prvog balkanskog rata u sastavu Istočnog odreda organizovao vojnu marvenu bolnicu čiji je bio i upravnik. Do 1918. godine Crna Gora imala je četiri školovana veterinara, koji su svoja veterinarska znanja sticali u inostranstvu na Veterinarskom institutu u Hrakovu, dvojica od njih dala su doprinos u Prvom balkanskom i Prvom svjetskom ratu crnogorskoj vojsci, dok se druga dvojica nijesu nalazila u tome periodu u Crnoj Gori.

*Crnogorski sanitet u Prvom svjetskom ratu
1914-1918. godine*

Svjestan svih nedostataka koji su se pokazali u balkanskim ratovima, crnogorski sanitet pristupio je opsežnoj reformi. Izrađen je detaljan prijedlog programa razvoja saniteske službe u Crnoj Gori, koji je, između ostalog, podrazumijevao otvaranje Bakteriološko-sanitetskog instituta i niz drugih reformi. Jedan dio reformi odnosio se i na vojno-sanitetsku struku. Predviđeno je bilo da se za stručno obrazovanje vojnih ljekara, nižeg sanitetskog osoblja Cetinjskoj bolnici pridoda jedan paviljon ili baraka. Niže osoblje bi moralo najmanje pola godine provesti na praktičnom radu u bolnici u kojoj bi se istovremeno i teorijski obučavalo. Planirano je da se angažuje jedan vojni ljekar bakteriološke struke iz Ministarstva vojnog Njemačke dok se za to ne osposobi neko od crnogorskih ljekara. Programom je bio predviđen položaj samostalnog upravitelja vojno-sanitetske struke koji bi vršio nadzor nad vojnim lazaretima, kao i briga o sredi-

godine. Po završetku školovanja tokom 1909. godine bio je angažovan u Sibiru na suzbijanju goveđe kuge. Vratio se u Crnu Goru 1910. godine i stupio na službu kao marveni ljekar Moračko-rovačke oblasti. U Prvom balkanskom ratu bio je upravnik vojne marvene bolnice, potom komandir Komore. Učesnik je i Prvog svjetskog rata 1914–16. godine: Miljanić, Mihailo, *Crnogorski ljekari do 1918. godine*, str. 220–221.

vanju, nabavci i održavanju ratnog sanitetskog materijala. Stvarala se i mogućnost da upravnik Bakteriološkog instituta ujedno bude i upravnik „vojno-sanitetskog odsjeka“. U njemu je konstantovano da je vojno sanitetski materijal u „slabom stanju“ i da „mnogo propada“. Planirano je da se u ovom smjeru preduzmu koraci – pregleda materijal i instrumenti vojnog saniteta i izvrši popravka od strane mehaničara firme Vindler iz Berlina koji je dolazio u februaru 1914. godine u cilju namještanja „vještačkih organa ranjenicima“. U cilju boljeg uređenja vojno-sanitetske službe preduzete su mjere da se prevedu pravilnik vojnog saniteta pruskog Ministarstva vojnog.

Crna Gora u Prvom svjetskom ratu borila se od početka na strani Antante, a angažovala je preko 50.000 vojnika. U sastavu crnogorske vojske borilo se sve što je bilo sposobno da nosi pušku, od dječaka u školskim klupama do staraca potpuno sijeđih vlasi. Crna Gora je u ovom ratu imala ogromne gubitke, oko 11.000 poginulih i umrlih i oko 8.500 ranjenih. Na početku rata u Crnoj Gori je bilo 25 ljekara i to: dr Stanko Matanović, dr Milo Iličković, dr Stevo Ognjenović, dr Petar Vučinić, dr Jakov Zarubica, dr Ilija Vulcanović, dr Mihailo Vukčević, dr Milovan Lopičić, dr Savo Janković, dr Georgi Janencos, dr Mitar Radulović, dr Petar Kontić, dr Stevan Grgin, dr Neško Radović, dr Emanuel Stais, dr Sadik Strinić, dr Konstantin Marulis, dr Ernesto de Benedeti, dr Josip Pera, dr Ali-Riza, dr Bedri Bej, dr Orest Dalezios, dr Ludvig Krasni, dr Aleksandar Redžić i dr Aleksandar Vulgaris.

Dobijanjem novih teritorija Crnogorska vojska je 1914. godine imala šest divizija, a u okviru njih po jednu sanitetsku četu. Po izbijanju rata civilni i vojni sanitet su se sjedinjavali i stavljali na raspolaganje vojsci. Od šest sanitetskih četa izdvajao se po jedan vod koji je formirao sanitetsku četu Vrhovne komande Crnogorske vojske. Kako je Crnogorska vojska po ratnoj formaciji bila podijeljena u četiri odreda i to: Lovčenski, Hercegovčki,

Sandžački i Starosrbijanski, tako se i vojni sanitet organizovao odnosno grupisao oko ova četiri odreda.

Na početku Prvog svjetskog rata 1914. godine Crnogorski Crveni krst uputio je poziv prijateljskim državama za pomoć. Ovom pozivu prvi se odazvao Grčki Crveni krst koji je u Crnu Goru uputio sanitetski odred sa svom opremom za bolnicu od 40 kreveta. Kako je grčka ekipa doputovala preko Srbije svoju bolnicu organizovala je u Goraždu za potrebe Sandžačkog odreda crnogorske vojske. Na njenom čelu nalazio se hirurg A. Sitopulos, a pored njega odred su sačinjavala tri ljekara: hirurg dr J. Stavrulakis, pomoćnik šefa, sekundarni ljekar dr J. Gijanaros i dr Prikles Manolakakis, jedan apotekar, jedna sestra, dva ljekarska pomoćnika, jedan ekonom i jedan kuvar.⁷⁵

Na poziv Crnogorskog Crvenog krsta od 21. jula 1914. godine odazvali su se Ruski Crveni krst i Slovensko dobrotvorno društvo koji su uputili sanitetsku ekipu u sastavu: šef dr Ekaterina F. Loginova Radeca, hirurg dr Nikola K. Kiseljev, pomoćnik ljekarski felčer Iva K. Vasiljev, ekonom Mihail S. Pavlov, medicinar P. Žukov i P. Bagin, milosrdne sestre - Pelagija Pavlova Sivrimović i Tatjana Vladimirova Engelhart, ljekarski pomoćnik A. Marozov i sanitarci – Fil. Sinicin, Ivan Puškov, Dim. Sorokin i Josif Bendarski.⁷⁶ Kako je i ova ekipa stigla preko Srbije sa dva vagona sanitetskog materijala angažovala se u Rogatici pri Sandžačkom odredu.

Veliki broj ranjenika sa kojim se susrijetala grčka sanitetska ekipa primorala je da predloži Crnogorskom Crvenom krstu da uputi molbu Grčkom Crvenom krstu za još ljekara. Grčki Crveni krst je izašao u susret ovoj molbi i uputio je još dva ljekara – hirurga S. Sarafinansa i pomoćnika mu dr Jordana Anariadesa koji su se u Pljevljima priključili grčkoj ekipi donoseći sa sobom veću

⁷⁵ *Glas Crnogorca* od 20. septembra 1914, str. 1-2.

⁷⁶ *Glas Crnogorca* od 10. oktobra 1914, str. 1-2.

količinu sanitetskog materijala i lijekova.⁷⁷ Dolaskom u Pljevlja dr Sarafinanos je preuzeo rukovođenje grčkom ekipom.⁷⁸

U martu 1915. godine Kraljevska Vlada na Cetinju formirala je Odbor za suzbijanje zaraznih bolesti. Na čelu ovog Odbora je bio Gavriilo Cerović, ministar prosvjete i crkvenih djela, dr Stanko Matanović, upravnik bolnice „Danilo I“, dr Stevo Ognjenović, načelnik Sanitetskog odjeljenja, Uroš Marić apotekar i Filip Jergović.

U aprilu 1915. godine u cilju suzbijanja zaraznih bolesti u Crnu Goru doputovao je dr Drueti, inspektor u Ministarstvu unutrašnjih djela Italije, sa dva pomoćnika i većom količinom dezinfekcionih sredstava i lijekovima, serumima protiv tifusa, kao i posebnim šatorima za izolaciju zaraženih bolesnika.⁷⁹ Dr Drueti sprovodio je mjere protiv zaraznih bolesti, a predviđeno je bilo i organizovanje instruktivnog kursa u cilju obuke crnogorskog sanitetskog personala u suzbiljanju zaraznih bolesti.

U Pljevljima je bila aktivna i ekipa Engleskog Crvenog krsta na čijem čelu se nalazio dr Klemov koja je u početku organizovala bolnicu od 80 kreveta za liječenje ranjenika. Pored ranjenih postojao je i značajan broj bolesnika, pa je zalaganjem dr Klemova i dr Tebea engleska ekipa proširila kapacitete bolnice sa 230 na 250 kreveta, najviše za bolesnike od pjegavog, trbušnog i povratnog tifusa.⁸⁰

Liječeći bolesne i ranjene i sami ljekari i sanitet je poboljšavao, a poneki i preminuo od posljedica. Tako je član engleske ekipe, Čarls Viljem Top, mladi ljekarski pomoćnik, preminuo od tifusa i sahranjen je kod crkve Svete Trojice u Pljevljima. Isti slučaj je i sa članom grčke misije dr Vulgarisom, dok su od tifusa oboljeli dr Pajer i dr Teba iz engleske misije, kao i dr Nikolaj Kiseljev šef ruske misije, zatim dr Ilija Vulcanović, dr Stais kao

⁷⁷ Šoć, Filip, n. d, str. 344.

⁷⁸ *Glas Crnogorca* od 1. novembra 1914, str. 1-2.

⁷⁹ *Glas Crnogorca* od 11. aprila 1915, str. 1-2.

⁸⁰ Šoć, Filip, n. d, str. 345.

i medicinari (Marić) i Stanojević (u Rudo), dok se dr Vučinić zarazio od pjegavca liječeći crnogorske vojnike u Peći.

Kako bi pružila adekvatnu pomoć crnogorskoj vojsci u junu 1915. godine doputovala je velika imperatorska ruska sanitarna misija. Šef misije je bio dr Špiro Srzentić, a članovi, milosrdne sestre – Tatjana V. Engelgart, Geja P. Savrimović, Natalija V. Ivanovna, Valentina V. Karylovskaja, Vjera F. Ljubarskaja, Elisaveta A. Rjazanskaja, student Pavle Šukov, apotekar Krstić i sekretar misije Petrović. Milosrdne sestre Engelgart i Savrimović nalazile su se do januara 1915. godine u Sandžačkom odredu, da bi ponovo došle u Crnu Goru. Za požrtvovanost kralj Nikola ih je odlikovao Zlatnom medaljom za hrabrost.⁸¹

Na inicijativu knjaginje Trubecke, iz Rusije su stigle dodatne dvije sanitetske ekipe. Prvo hirurško odjeljenje stiglo je krajem maja 1915. godine u Čajniče, a krajem juna drugo odjeljenje za zarazne i unutrašnje bolesti u Dečane. Ove ekipe nosile su naziv Crnogorski odred Komiteta imperatorske ruske misije. U sastavu drugog odjeljenja nalazili su se: dr Viktor V. Nevski, ljekarski pomoćnik Vasilije F. Abrezov, milosrdne sestre – Irena P. Barto, Viktorija J. Volinska, Joanina J. Geron, Antonina F. Medvjetkova, Jelisaveta P. Svjetlova i Agapija A. Tifonova. Ova misija raspolagala je sa 50 potpuno uređenih kreveta sa apotekom.⁸² Kao ispomoc, 1. jula 1915. godine stigli su u Pljevlja i novi članovi Ruske sanitarne misije: Vukašin Marković i milosrdne sestre Natalija Evgenijevna i Ksenija Nikolajevna Knjaževskaja.⁸³

U pomoć Crnoj Gori sredinom 1915. godine stigla je u Peć Američka sanitetska misija sastavljena od dr Ginela sa pomoćnicima dr Lapenom i Krosom, koja je donijela određenu količinu dezinfekcionih sredstava. Ova misija upućena je od strane dr Stronga, šefa Američke misije u Skoplju koji je prethodno obišao

⁸¹ *Glas Crnogorca* od 6. juna 1915, str. 1-2.

⁸² *Glas Crnogorca* od 11. juna 1915, str. 1-2.

⁸³ *Glas Crnogorca* od 9. jula 1915.

Peć i Đakovicu da se upozna sa sanitetskim potrebama ovog kraja i isključivo se bavila borbom protiv zaraznih bolesti.⁸⁴ Početkom maja 1915. godine u Peć su stigli i članovi Češko-američke misije: dr Đuro Guča, Slovak iz Čikaga sa dva Čeha pomoćnika – Franjom Klepalom i Vladimirom Skrivanjekom. Sa sobom su donijeli i veće količine sanitetskog materijala i hirurške instrumente. Oni su radili u Peći sve dok epidemija nije počela jenjavati kada su premješteni u Podgoricu u kojoj je dr Guča vodio jednu bolnicu. Ovu misiju izdržavao je američki biznismen u Njujorku Džon Frantenham, veliki slovenski prijatelj.

Posebno mjesto pripada pukovniku i ljekaru Federiku Bunamu, šefu Kanadske humanitarne misije na Balkanskom poluostrvu, koji je početkom 1915. godine došao u Crnu Goru sa suprugom Anom. Svoje hirurško iskustvo primijenio je u liječenju crnogorskih vojnika, a u Pljevljima je bio šef Hirurškog odjeljenja. Pukovnik Bunam je bio osvjedočeni prijatelj Crne Gore koji je njeno državotvorno pravo branio do smrti. Tokom prijema na dvoru 1915. godine kralj Nikola ga je odlikovao Ordenom knjaza Danila I stepena, Medaljom za hrabrost i Zlatnom medaljom za revnost, a proizveo ga je u počasnog brigadira crnogorske vojske.⁸⁵ Ovom prilikom odlikovana je i njegova supruga. Tokom 1918. godine organizovao je Fond kanadske vojne bolnice za Crnu Goru.

Engleski komitet za pomoć ranjenim saveznicima iz Londona uputio je u Crnu Goru misiju koja je u Podgorici, u osnovnoj školi, organizovala Bolnicu za pomoć ranjenim saveznicima. Upravitelj misije je bila Elkington Mekon, a članovi milosrdne sestre – Mak Kohon i Ketel, magacionerka Goldfre i apotekar i starješina personala Ston. Ubrzo su došli i novi članovi misije, od kojih je jedan dio boravio u Podgorici, a drugi organizovao

⁸⁴ *Glas Crnogorca* od 20. juna 1915, str. 1-2.

⁸⁵ Martinović, Srđa, *Generali Knjaževine i Kraljevine Crne Gore*, FCJK, Cetinje, 2016, str. 377–378.

novu bolnicu u Nikšiću.⁸⁶ U julu 1915. godine u Crnoj Gori je boravio dr Ruterford, šef Komiteta iz Londona kako bi utvrdio crnogorske sanitarne potrebe.

Crnogorska vlada u egzilu formirala je, 31. oktobra 1916. godine, Društvo privremenog Crvenog krsta u Neju kod Pariza. Upravni odbor sačinjavali su: predsjednik, vojvoda Simo Popović, Pero Vučković, bivši ministar prosvjete, Simo Marić, narodni poslanik i Ivo Jovičević, doktor društvenih nauka kao sekretar. Crnogorski Crveni krst koji je funkcionisao pod pokroviteljstvom kraljice Milene formirao je Društvo za pomoć ratnim zarobljenicima koje je organizovalo prikupljanje pomoći za Crnogorce internirane u austrougarske logore. Društvom je upravljao poseban odbor kojim su rukovodile princeze Ksenija i Vjera, a u njemu je bilo još 12 aktivistkinja Crvenog krsta. Odigrao je značajnu ulogu u spašavanju crnogorskih logoraša i očuvanju njihovog zdravlja. U maju 1917. godine uspostavljen je Odbor u Ženevi kojim je upravljao Simo Marić. Crnogorski Crveni krst slao je apele saveznicima u kakvom se stanju nalazi narod u Crnoj Gori tokom okupacije. Ovo su bile posljednje aktivnosti ovog društva u emigraciji i samostalnoj Crnoj Gori koje je likvidirano 24. avgusta 1920. godine nestajući zajedno sa Crnom Gorom.

Nestanak Crne Gore i njene vojske označio je i kraj organizovanom razvoju vojno-sanitetske službe u Crnoj Gori. Nove začetke ovoj struci u toku Drugog svjetskog rata udarili su dr Niko Miljanić i dr Stanko Martinović, ljekari humanisti koji su organizovali partizanski sanitet na teritoriji Crne Gore i dali ogroman doprinos razvoju jugoslovenskog vojnog saniteta. Dr Stanko Martinović bio je član četvoročlanog Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba NOVJ-a koji je formiran 1942. godine.

Dr Niko Miljanić rođen je 1892. godine na Cetinju u porodici uglednih ljekara. Sin je dr Petra Miljanića. Školovao se u Švajcarskoj, a Medicinski fakultet je završio u Parizu, a kao

⁸⁶ *Glas Crnogorca* od 6. jula 1915.

dobrovoljac je učestvovao u Prvom svjetskom ratu. Jedan je od osnivača i prvih profesora Medicinskog fakulteta u Beogradu. Utemeljivač je katedre *Deskriptivne i topografske anatomije*. Jedan je od osnivača i Društva „Sveti Vasilije Ostroški“ 1934. godine u Beogradu koje je iste godine otvorilo istoimenu bolnicu. Na početku Drugog svjetskog rata je bio aktivan kao savjetnik u štabu Lovčenske brigade Krsta Popovića, a od 1942. godine je pristupio Narodnooslobodilačkoj borbi. Član je Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije AVNOJ, predsjednik Zemaljskog anifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore ZAVNOCG od 15. novembra 1943. do 14. jula 1944. godine i predsjednik Crnogorske anifašističke skupštine narodnog oslobođenja CASNO od 14. jula 1944. do 21. novembra 1946. godine. Nakon Drugog svjetskog rata radio je na Medicinskom fakultetu u Beogradu kao profesor hirurgije i anatomije. Objavio je veći broj naučnih radova. Odlikovan je Ordenom Legije časti i Ordenom narodnog oslobođenja, a bio je član Francuske hirurške akademije. Preminuo je, 20. oktobra 1957. godine, u Meksiku prilikom učešća na Internacionalnom kongresu hirurga. Anatomski institut Medicinskog fakulteta u Beogradu nosi njegovo ime kao i bolnica u Nikšiću.

Dr Stanko Martinović rođen je u Bajicama 5. maja 1916. godine u porodici Nika Mitrova, sreskog načelnika i učitelja . Završio je osnovnu školu i gimnaziju u Cetinju, a Medicinski fakultet u Beogradu upisao je 1935. godine. Aktivan je bio u omladinskim revolucionarnim aktivnostima u koje ga je uključio stariji brat Svetozar, pravnik i jedan od organizatora 13-julskog ustanka u Cetinjskom kraju. Nakon okupacije Jugoslavije, vratio se u rodno mjesto i kao hirurg angažovao u bolnici „Danilo I“. Učesnik je Narodnooslobodilačke borbe od 1941. godine. U bolnici „Danilo I“ organizovao je partizanski sanitet i crvenu pomoć. U pripremama za ustanak organizovao je obuku za pružanje prve pomoć i pripremu sanitetskog materijala.

Neposredno nakon izbijanja 13-julskog ustanka, italijanski vojnici su ga uhvatili i internirali u koncentracioni logor u Albaniji. U decembru 1941. godine spašen je iz logora kao zamjena za italijanske zatvorenike. Nakon izlaska iz logora postavljen je za sanitetskog rukovodioca Lovranskog partizanskog odreda. Član Komunističke partije Jugoslavije postao je 1942. godine. Kao borac u Četvrtoj proleterskoj crnogorskoj brigadi učestvovao je u Trećoj, Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofanzivi. Tokom bitke na Neretvi bio je komandant bolnice tifusara i učestvovao je u evakuaciji ranjenika. Zbog zasluga u spašavanju ranjenika i tifusara, postao je član Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba NOVJ.

Tokom bitke na Sutjesci bio je zadužen za bolnice (rukovodio je Centralnom bolnicom) i organizovao je prolaz ranjenika i bolesnika kroz Pivu. Našao se s grupom ranjenika koja je bila uz Treću udarnu diviziju NOVJ-a pod komandom Save Kovačevića. Većina boraca divizije izginula je prilikom pokušaja proboja obruča, nakon čega su njemački vojnici pobili sve ranjenike na koje su naišli. Organizovao je grupu ranjenika i na njihovom čelu sa mašinkom u ruci krenuo je u proboj obruča. Uspio se probiti kroz njemački obruč, međutim poginuo je na čelu kolone ranjenika 16. juna 1943. godine. Ukazom Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), 11. juna 1945. godine, među prvim borcima Narodnooslobodilačke vojske, proglašen je za narodnog heroja.

Načelnici vojnog saniteta crnogorske vojske

Dr Novica Kovačević-Grahovski rođen je 1861. godine na Grahovu u porodici poznatog junaka Petra Kovačevića. Osnovnu školu završio je na Grahovu i Cetinju, a Gimnaziju u Novom Sadu. Vojno-medicinsku akademiju završio je u Petrogradu. Nakon završetka studija vratio se u Crnu Goru, 20. februara 1890. godine, kada je postavljen za fizikusa u

Andrijevići. Na ovom mjestu ostao je do 1895. godine kada je raspoređen za fizikusa u Ulcinju. Kada je formirana Stajaća vojska u avgustu 1896. godine preveden je u sanitetskog kapetana crnogorske vojske i postavljen za vojnog ljekara. Rukovodilac je prvog kursa za vojno-sanitetske pomoćnike i Podoficirske sanitetske škole, za koju je napravio nastavni program i plan, a držao je i nastavu iz stručnih predmeta. Proizveden je u čin sanitetskog komandira Crnogorske vojske. Prvi je šef vojnog saniteta tj. Sanitetskog odsjeka Ministarstva vojnog od 1903. do smrti 6. maja 1910. godine. Bavio se prevodilaštvom i književnošću, a bio je i upravnik Vojne štamparije.

Dr Milo Iličković je rođen u Brčelima 1880. godine u porodici narodnog ljekara Pera popa Boška Iličkovića. Kao stipendista knjaza Nikole gimnaziju i Medicinski fakultet je završio u Moskvi 1909. godine. Po dolasku u Crnu Goru, 15. marta 1910. godine, podnio je molbu Ministarstvu vojnom za angažmanom. Za vojnog ljekara I divizije Crnogorske vojske postavljen je 2. jula 1910. godine. Stručnu praksu sticao je u bolnici „Danilo I“. Naslijedio je dr Kovačevića na mjestu načelnika vojnog saniteta kao sanitetski kapetan, na čijem čelu je ostao sve do sloma crnogorske vojske. Ujedno je obavljao i druge dužnosti, tako je u Drugom balkanskom ratu 1913. godine bio načelnik Sanitetskog odjeljenja Crnogorskog (Dečanskog) odreda. Za vojnog ljekara VI divizije u Peći postavljen je 28. maja 1914. godine. U Prvom svjetskom ratu, 1915. godine, postavljen je za upravnika bolnice u Skadru sve do izlaska crnogorske vojske krajem 1915. godine. U periodu 1919. do 1941. godine je bio vojni ljekar u više gradova kao sanitetski oficir. U čin sanitetskog brigadnog generala proizvedn je 1934. godine. Stradao je sa suprugom 1942. godine u Crmnici.